

801

ՀՈՒՓՍԻՄԵ ԶԱՆՓՈԼԱԴՅԱՆ

801

ՄԻԻԹԱՐ ԳՈՇԸ ԵՎ ՆՈՐ ԳԵՏԻԿԻ ՎԱՆՔԸ

Առանձնատիպ Պետական պատմական բանգարանի
«Աշխատությունների» հատոր I-ից

Գրանցում
Մատյան
Հանձնարարություններ
— Մաքսադրություն

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՍԻ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ

1948

ՄԵԻԹԱՐ ԳՈՇԸ ԵՎ ՆՈՐ ԳԵՏԻԿԻ ՎԱՆՔԸ

Նոր Գետիկի վանքը գտնվում է Դիլիջանի շրջանի Գոշ գյուղում, հսում՝ Արցախի Բուստ գավառի Տանձուտա ձորում: Հիմնադրվել է 12-րդ դարի վերջերին և հանդիսացել է իր ժամանակի հյուսիսային Հայաստանի կարևոր կրթական և կուլտուրական օջախներից մեկը և սերտ կերպով կապված է վանքի հիմնադիր, ժամանակի մեծ գիտնական Մխիթար Գոշի գործունեության հետ:

Տանձուտա գեղատեսիլ ձորն իր բնական դիրքով շատ համապատասխան էր միջնադարյան վանական ճարտարապետության պահանջներին: Վայրի բնորոշ դժերն են՝ երեք կողմի անտառապատ լեռները, խոր ձորերում հոսող կարկաշուն գետակը, դեպի վանքի սարահարթը տանող զփարանցանքի ճանապարհը:

Նոր Գետիկի վանքի հիմնական շենքերը որոշ խախտումներով պահպանված են մինչև մեր օրերը. նրանք բաժանվում են երկու խմբի և տեղադրված են այժմյան Գոշ գյուղի արևմտյան ծայրամասում գտնվող փոքրիկ ձորակի երկու կողմերում: Հուշարձանի հիմնական խումբը տեղավորված է գյուղի հյուսիսում գտնվող սահմանափակ սարահարթի վրա: Կենտրոնում բարձրանում է Աստվածածնի տաճարը՝ շուրջանակի քանդակազարդ դռնի ունեցող զմբեթով: Մայր տաճարին կից է գավիթը, որը արտաքուստ մի անշուք շենք է: Գավթի հարավային կողմում տեղավորված է ս. Գրիգորի առանց զմբեթ սալածածկ տանիքով եկեղեցին: Սրա պատերը, մուտքը և ներսի մանրամասները զարդարված են նուրբ քանդակներով: Մուտքի աջ և ձախ կողմերում տեղավորված են հրաշալի խաչքարեր: Այս եկեղեցու արևելյան պատի դիմաց և Աստվածածնի տաճարի հարավային պատին կից կառուցված են երկու իրար կից փոքրիկ մատուռներ: Մայր տաճարի հարավում գտնվում է 1231 թվի կառուցած ս. Գրիգորի հինգ խորան եկեղեցին: Գավթի հյուսիսային պատի մոտ, անջատված գավթից փոքրիկ կամարակապ տանիք ունեցող միջանցքով, գտնվում է ցրտուն-գանգալատունը: Սրան

կից է եղել՝ մարտիրոսաշեն ժամատունը, որից այժմ պահպանված է միայն քարե պատերի ներքին մասը։ Այս սարականջի վրա եղած մյուս շենքերի հետքերը չեն պահպանվել։ Սարականջի վրա մնացել են միայն վանքի պարսպի մասնակի հետքերը։ Վանքի ճարտարապետական երկրորդ խումբը գտնվում է Ղիմացի՝ հարավ-արևմտյան սարականջի վրա։ Այստեղ է ս. Գեորգի փոքրիկ մատուռը, Գոշ Մխիթարի դամբարանի ավերակները։ Համաձայն մեզ հասած տեղեկությունների, այս սարականջի վրա է եղել տեղավորված նաև Մխիթարի բնակարանը։

Այժմ քանդված է զանգակատան գմբեթը, խախտված է Աստվածածնի տաճարի տանիքը, խախտված են մատուռները։ Քանդված են եղել առաջին և երկրորդ ս. Գրիգորի տանիքները, որոնք վերականգնված են 1937 թ. Հայաստանի Պատմական Հուշարձանների Պահպանության կոմիտեի կողմից։

Այժմյան այդ կիսավեր վանքը իր ժամանակին խոշոր կուլտուրական և անգամ քաղաքական դեր է խաղացել հայ ժողովրդի կյանքում։

Նոր Գեորգի վանքի միաբանություն կյանքի և գործունեության մասին տեղեկությունները հասնում են մինչև 14-րդ դարը, որից հետո, նա կորցնում է իր նախկին դերը և հետզհետե վեր է ածվում մի փոքր և աննշան վանքի, որը պահպանվում էր իջմիածնի կողմից նշանակված վանահայրերի միջոցով։ Վանքի շուրջը այժմ տեղավորված է մի փոքր գյուղ, որը վանքի հիմնադիր Մխիթար Գոշի հիշատակին Գոշ է կոչվում։

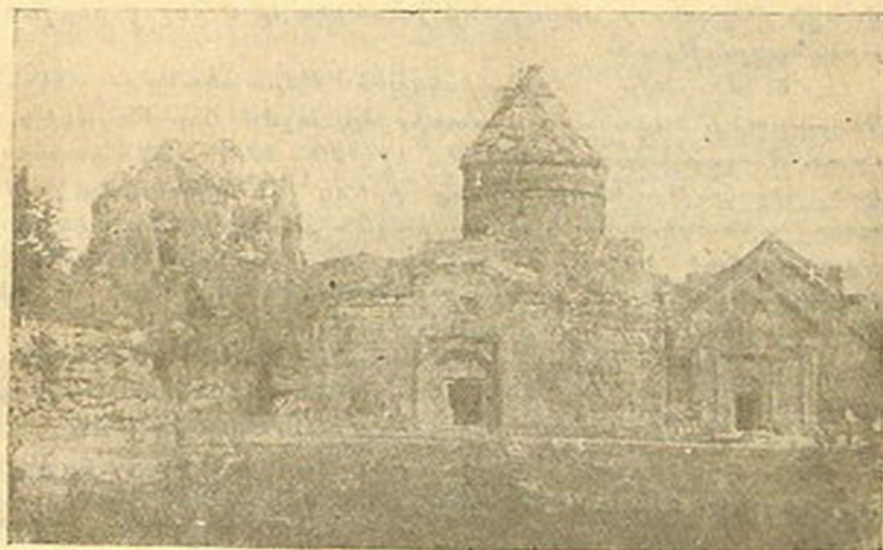
Նոր Գեորգի և հատկապես նրա պատմական անցյալը հետաքրքրություն առարկա է դառնում 19-րդ դարից սկսած։ Այս դարի ընթացքում մի քանի աշխարհագրագետների, ճանապարհորդների և պատմաբանների ուշադրություն է գրավել այս վանքը, որոնք որոշ տեղեկություններ են տալիս նրա մասին։ Ոմանք նույնիսկ արտագրում են մի քանի վիմական արձանագրություններ։ Ցավոք, եղած զբաղանդությունը զլխավորապես միայն նկարագրական բնույթ ունի։ Իրանցից հայտնի են.

1. Ղուկաս վարդապետ Ինճիճևան—Ստորագրություն հին Հայաստանից. Մեծ Հայք, Վենետիկ, 1822։ Այս աշխատու-

¹ Կրակոս Գանձակցի—Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1909, էջ 203.

թյան մեջ ի մի են հաժարված հին և միջին դարերի պատմագիրների մոտ եղած տեղեկությունները պատմական հին վայրերի և տնտեսների մասին, որոնք ճշտված և ուղղված են ոչ միայն հայկական աղբյուրներով, այլ նաև հունական, հռոմեական և ասորական աղբյուրների միջոցով:

357 էջում կան որոշ պատմա-աշխարհագրական տվյալներ Նոր Գեորգի մասին, որոնք գլխավորապես վերցված են Կիրակոս Գանձակեցուց:

Նկ 1. Վանքի ընդհանուր տեսքն արևմուտքից

2. Սարգիս Բարդապետ Զաղարեանց — «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան», հատոր Ա, մասն Բ., Տիֆլիս, 1842 թ.:

Հեղինակը տալիս է Նոր Գեորգի հուշարձանների համառոտ նկարագիրը և վանքի կարճատև պատմությունը: Տպագրված են նաև 28 վիմական բրձանագրություններ:

3. Յովհաննէս Խաթիսեանց Շահաթաթեանց — «Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ զաւանսցն Արարատայ: Էջմիածին, 1842 թ.:

Աշխատանքն է:

Երկրորդ հատորի մեջ տպագրված է Նոր Գետիկի 3 վիմահան արձանագրութիւնը:

4. Հ. Մանուել Վ. Քաջունի—«Աշխարհագրութիւն հին և նոր Հայաստանեայց», Վենետիկ, 1857 թ.:

134 էջում ունի պատմա-աշխարհագրական մի փոքր հաղորդում Նոր Գետիկի մասին:

5. «Գոշ Մխիթարի վանքը» անստորագիր հոդված «Արաքս»-ում, Պետերբուրգ, 1882 թ., դիրք Բ, էջ 40—42: Ընդհանուր ծանոթութիւն պարունակող նկարագրական հոդված է: Ունի վանքի ընդհանուր տեսարանի լուսանկարը և մեջ է բերված մի արձանագրութիւն:

6. Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատեանց—«Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի, որ այժմ Նոր-Բայազետ գաւառ», Վաղարշապատ, 1895 թ., էջ 170—178: Ծանապարհորդական հիշողութիւններ, որոնք իրենց մեջ պարունակում են պատմա-հնագիտական, ազգագրական բնույթի հարուստ նյութ: Օգտագործած նյութը հեղինակը բարեխղճորեն համեմատել է իրենից առաջ եղած աշխատութիւնների հետ: Նոր Գետիկից հրատարակած է 3 արձանագրութիւն:

7. Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանց—«Արցախ», Բագու, 1895 թ.: Պատմա-աշխարհագրական, հնագիտական, ազգագրական նկարագրական աշխատութիւն: Նոր Գետիկին հատկացված է 343—356 էջերը: Բարեխղճորեն նկարագրված են վանքի եկեղեցիները և ընդօրինակված է 12 արձանագրութիւն:

8. Հ. Ղևոնդ Ալիշան—«Հայապատում», Վենետիկ, 1901 թ., էջ 401—405, հոդ. 237, ա, բ, գ, դ:

Վերապատմում է Գանձակեցու Պատմութիւն Մ. Գոշին և Նոր Գետիկին վերաբերող գլուխները:

9. Իսահակ Հարութիւնյան—«Գոշ վանք կամ Նոր Գետիկ», «Ազգագրական Հանդես», 10, 1903 թ., էջ 5—38: Պատմական նկարագրական հոդված, 11 էջերում տալիս է պատմական տեղեկութիւններ Մխիթար Գոշի կենսագրութիւն և գործունեութիւն մասին: Յուրաքանչյուր հուշարձանի համառոտ նկարագիրը տալուց հետո, տեղափոխում է նրա արձանագրութիւնները: Զի նշում արձանագրութիւնների նախորդ հրատարակութիւնները: Հրատարակված է 65 արձանագրութիւն: Ն. Գետիկի մասին նշածս գրականութիւններից ամենալիարժեք և բարեխղճ

գործն է։ Արձանագրությունները հավաքել է անձամբ ինքը։
 10. Հ. Ս. Էփրեկյան—Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառա-
 քան, հ. Ա., Վենետիկ, 1903—05։ Տեղեկությունները վերցրել է
 Գանձակեցուց։

11. Հ. Սպանդիարեան—«Մխիթար Գոշի վանքը», Մշակ,
 1911 թ. №№ 16, 17, 18։ Հեղինակն իր այս հոդվածն անվանում
 է «Ամառային հիշողություններ», բովանդակում է Գանձա-
 կեցուց, Բաստամյանից և «Արցախից» քաղված տեղեկություն-
 ներ Գոշի և Նոր Գեորգի մասին։ Տպագրել է 54 արձանա-
 գրություն։ Հոդվածի վերջում խոսում է նաև Զուխտակ վանքի
 մասին։

12. Кучук-Иоаннесов—«Сведения и заметки о ста-
 ринных надписях находящихся в пределах России».

Древности Восточные, т. IV, Москва, часть V.

Հեղինակն ինքը՝ վանքը և արձանագրությունները չի տե-
 ւանքը հոգոված է Գանձակեցու Պատմության, Սպան-
 դիարյանի հոդվածի, Բարխուդարյանի «Արցախի» հիման վրա-
 մեջ է բերել 12 արձանագրություն, որոնք քաղել է «Արցախից»։

13. Կ. Կոստանեանց—«Վիմական Տարեգիր» ցուցակ ժողո-
 վածոյ արձանագրութեանց Հայոց, Ս. Գեորգիուրդ, 1913։ Օգ-
 տագործել է իրենից առաջ հավաքած և հրատարակած արձանա-
 գրությունները, արտագրելով այն Զալալյանից, Շահխաթունյա-
 նից, Բարխուդարյանից։ Հրատարակել է ընդամենը 8 արձանա-
 գրություն։

14. Հ. Հ. Ոսկեան—«Մխիթար Գոշ», «Հանդես ամսօրյա»
 1925 թ., 548—561։ Տրված է Մխիթար Գոշի մանրամասն կեն-
 սագրությունը։ Նկարագրված է նաև Նոր Գեորգիի վանքը և
 նրա շինարարությունը։ Օգտագործված է Սմբատյանի և
 Կոստանյանցի վերոհիշյալ աշխատությունները։ Տպագրել է մեկ
 արձանագրություն։

15. Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանց—«Նյութեր և
 ուսումնասիրություններ՝ հայ արվեստի և մշակույթի պատմու-
 թյան», պրակ Ա, Երուսաղեմ, 1935 թ.։ «Վախտանգ որդի Ումե-
 կա» հոդվածում խոսում է Նոր Գեորգիի մասին, որպես Ումեկյան-
 ների տոհմական կալվածքի։ Տպագրել է 2 արձանագրություն։

16. Հ. Թումյան—«Խորհրդային Հայաստանի պատմական
 հուշարձանները։ Դրվիշանի շրջան։ Ուղեցույց-ալբոմ շրջանի
 հնագիտական քարտեզով», Կոստերն, աղբյուրներն և ֆոտո-

սերեն ամփոփումներով, Երևան, 1937 թ.: Նոր Գեառիկի վանքի կարճատև նկարագրությունը, արտատպված «Արցախից»:

Ունի 11 լուսանկար:

17. Н. М. Токаровский — «Архитектура древней Армении». Ереван, 1946 г. (248, 250, 257, 261, 268, 280, 285, 286, 290, 291, 307, 310, 313—315, 317, 319). Հայ հին ճարտարապետության որոշ էտապների կապակցությամբ խոսում է ն. Գեառիկի վանքի որոշ առանձնահատկությունների մասին:

Այս աշխատության հիմնական աղբյուր են ծառայել Նոր Գեառիկի վիճակաւ արձանագրությունները, ղեկն 1917 թ. տեղում ընդօրինակված ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելու ձեռքով, որը և 1942 թվականին մեծ սիրալիրությամբ ինձ արամազրելով իր սեպագրությունները, դործողից Նոր Գեառիկի արձանագրությունները տեղում ստուգելու և լրացնելու համար:

Հիշյալ արձանագրությունները լրացնելու և ճշտելու համար որպէս հիմնական աղբյուր օգտագործել եմ նաև Կիրակոս Գանձակեցու Հայոց Պատմությունը, Գանձակեցին ինքը եղել է Նոր Գեառիկի սան, աշակերտել է Գոշի աշակերտ վանական վարդապետին և իր կյանքի մեծագույն մասն անց է կացրել այդ վանքում: Գանձակեցին երեք գլուխ է նվիրում Նոր Գեառիկի կյանքին և պատմությանը:

— «Վասն շինութեան վանացն Նորն Գեառիկ»,

— «Թէ ճրք էին, որք երեւիք էին յաշակերտսն նորա»,

— «Վասն որք յետ նորա կալան առաջնորդութիւն»:

Կիրակոսը եղել է ականատես և մասամբ մասնակից այն անցքերի, որը ինքը նկարագրում է: Նա մեկն է միջնադարյան այն հայ պատմիչներից, որոնք չնայած այն բանին որ գրում են իրենց ժամանակաշրջանի պատմությունը և հենվում են գլխավորապէս իրենց գիտեցածի և տեսածի վրա, բայց երբեք չեն մոռանում իրենց դործի պատասխանաբարությունը և անընդհատ ստուգում ու ճշտում են փաստերը: Կիրակոս Գանձակեցին իր Պատմության համար մեծ չափով օգտագործել է Նոր Գեառիկի վիճակաւ արձանագրությունները, երբեմն ամբողջովին բերելով նրանց բովանդակությունը:

Որպէս օժանդակ աղբյուր է ծառայել նաև Նոր Գեառիկի վանքի ճարտարապետական չափագրությունը, որը կատարել է Հայ. Պատմ.

Հուլ. Պահպանութեան Կոմիտեի 1942 թվի դիտ. արշավը ճարտարապետ Ռ. Խարայեյանի ղեկավարութեամբ:

Այս Հափապութեան զիտա-ճարտարապետական ուսումնասիրութեանը դեռևս չկա. իմ աշխատութեան մեջ օգտագործված է Հրատարակված նյութը, որի օգտագործման համար իմ խնդրքին Կոմիտեի նախագահութեանը տվել է իր սիրալիր թույլտվութեանը:

Մեկուկես դար Գոշից առաջ (1045 թ.) Հայաստանը կորցրել էր իր պետականութիւնը: Այդ ժամանակամիջոցում միջին-ասիական քոչվոր սելջուկները արշավիրքի նման ներխուժելով երկիրը, կողոպտել, ավերել էին այն և հաստատել էին իրենց ինքնակալութիւնը: Սակայն նրանք երկար չեն կարողանում պահպանել իրենց իշխանութիւնը. նրանք քայքայվում են և մասնատվում մանր իշխանութիւնների: Օգտվելով դրանից, նրանց տիրապետութեան տակ եղած տեղական ժողովուրդները սկսում են կամաց-կամաց սթափվել և աշխուժանալ: Սրանցից ամենից երջանիկ վիճակումն էր Էրաստանը, որն իր աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ հեռու մնալով ասպատակութիւնների անմիջական ոլորտից, կարողացել էր, ճիշտ է, ճնշված և թալանված, բայց պահպանել իր իշխանութիւնը և հարմար առիթին ոտքի կանգնել ու ազատագրել իր հայրենիքը օտարի լծից և օգնութեան ձեռք մեկնել իր հարևաններին:

12-րդ դարում Սելջուկյան իշխանութեան թուլացման շրջանում տեղի էին ունեցել նաև խոշոր փոփոխութիւններ երկրի տրնտեսական կյանքում, ուժեղ թափով սկսել էին զարգանալ արհեստը և առևտուրը, որոնց համար սելջուկյան տիրապետութեան ժամանակաշրջանում, անկախ տիրապետողների կամքից, ստեղծվել էր շատ հարմար միջավայր և պայմաններ: Արհեստավորները չնայած դեռևս բազմաթիվ կապերով կապված էին ֆեոդալական հարաբերութիւնների հետ, բայց նրա կյանքում արդեն խոշոր դեր էին խաղում ազդանքը և դրամը: Ընդարձակվել և մեծացել էին առևտրական հարաբերութիւնները, զարգացել էր արհեստագործութիւնը: Փոխվում էր նաև քաղաքների բնութիւնը. քաղաքները դուրս էին գալիս ֆեոդալական պարիսպներից, նրանք բազմանում ու հարստանում էին, դառնում բազմամարդ,

բաղձարհեստ, մարդաշատ և հարուստ շուկաներով ու խանապարհներով:

Առաջանում են նաև նոր տիպի ֆեոդալներ, որոնց իշխանության հիմքում չի դրված այլևս դարավոր ժառանգական իրավունքը, սրանց կյանքում ևս մեծ դեր էր խաղում ապրանքը և դրամը:

Հայաստանում այս նոր տիպի իշխաններից են հյուսիսային Հայաստանի Արծրունիները, Չաքարյանները, Պոռոյանները և ուրիշները:

Չուք բերելով տնտեսական մեծ ուժ, այս իշխանները ձգտում էին նաև քաղաքական իշխանության, սակայն հայրենիքում զրկված լինելով այդ հնարավորությունից, նրանք իրենց համար ասպարեզ են փնտրում հարևանների մոտ: Այսպես՝ Արծրունիները և Չաքարյանները խոշոր դեր էին խաղում վրացական արքունիքում: Չաքարյանները վարում են զորքերի գերագույն հրամանատարությունը և աթաբեկությունը: Արծրունիները ունեին ամիրայության պաշտոն և այլն: Սրանք կարողանում էին օգտագործել այդ պաշտոնները հօգուտ իրենց հայրենիքի: Օրինակ Չաքարյանները նվաճելով Հայաստանի զգալի մասը սելջուկներից, այնտեղ հաստատում են իրենց տնտեսական և քաղաքական փաստական իշխանությունը:

Հայոց պատմության այս ժամանակաշրջանի (12-րդ դարի վերջը, 13-րդ դարի սկիզբը) պատմությունը սերտ կերպով կապված է Չաքարյանի տոհմի հետ: Այս տոհմի ներկայացուցիչներն են, որոնք ոչ միայն ազատագրում են թշնամու կողմից զրավված շրջանները, այլև վերականգնում են քարուքանդ եղած տնտեսությունը: Երկիրը խաղաղվում է, սկսվում է շինարարական և ստեղծագործական մի ուժեղ գործունեություն: Կառուցվում և վերակառուցվում են ավերված գյուղերն ու քաղաքները: Հատկապես մեծ թափ է ստանում եկեղեցաշինարարությունը, որոնց մեծագույն մասի մեկնասաներն էին հենց իրենք Չաքարյանները:

Հայկական ճարտարապետությունը ուսումնասիրողները՝ այս ժամանակաշրջանը համարում են հայ ճարտարապետության «4-րդ վերածնունդ» և որովհետև կառուցված շենքերի մեծ մասը

¹ Թ. Թարամյան — «Հայկական ճարտարապետություն», Երևան, էջ 99, 1942 թ.:

կապված է Չաքարյանների անվան հետ, ապա և անվանում են «Չաքարյան վերածնունդ»:

Սակայն Չաքարյանների այս քաղաքականությունը հանդիպում էր հատկապես հոգևորականության խիստ զիմադրությունը:

Բանն այն է, որ Բագրատունյաց հարստության անկումից հետո և հատկապես սելջուկյան տիրապետության ժամանակաշրջանում, երբ ժողովրդի թե՛ կյանքը և թե՛ ունեցվածքը անընդհատ հարստահարության և ոչնչացման վտանգի տակ է եղել, հոգևորականությունը և վանքերը հանդիսանում էին այն նեցուկը, որոնց վրա հենվում և օգնությունը դիմում էր անպաշտպան ժողովուրդը: Սրա հետևանքով ժամանակի ընթացքում հոգևորականությունը և վանքերը շատ հզորանում էին և հետզհետե իրենց ձեռքն են առնում նաև աշխարհիկ իշխանության որոշ ֆունկցիաներ:

Այսպիսի վանքերից ամենախոշորներն են Հաղբատի եպիսկոպոսանիստ վանքը և Սանահնի վանքը:

12-րդ դարի վերջում աշխարհիկ իշխանության ուժեղացումով պակասում է նաև հոգևորականության նախկին իշխանությունը, որը և մեծ դժգոհություն է առաջացնում նրանց մեջ և ստեղծում է ընդդիմադրություն ընդդեմ զարգացող աշխարհիկ իշխանությունը: Ընդդիմադրությունը հատկապես Չաքարեի ժամանակ մեծ չափերի է հասնում:

Լավագույն միջոցը, որը կարող էր մտածել Չաքարեն, դա հաշտության, միմյանց զիջողությունների ճանապարհն էր, սակայն սրա համար անհրաժեշտ էր, որպեսզի Չաքարեն հենվեր ոչ միայն իր ուժի և հեղինակության, այլև հեղինակավոր և ազդեցիկ հոգևորականի և վանքի վրա: Ահա այդպիսին է հանդիսանում Մխիթար Գոշր և նրա հիմնած Նոր Գետիկի վանքը:

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇՐԻ ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մխիթար Գոշրի կենսագրության մասին քիչ թե շատ մանրամասն տեղեկություններ մեզ տալիս է Կիրակոս Գանձակեցին, Վերջինս հաղորդում է նաև, որ Գոշրի մանրամասն կենսագրությունը գրած ուներ Վանական վարդապետը, որը ցավոք մեզ չի հասել: Հավանաբար Կիրակոսն էլ օգտվել է նրանից:

Գանձակեցին իր Պատմութեան մեջ երկու գլուխներ է նվիրել Մխիթար Գոշի կյանքին և գործունեութեանը:

«Վասն վարդապետին Մխիթարայ թէ ուստի էր և կամ ձրպիսի ոք»:

«Վասն վախճանի մեծ վարդապետին Մխիթարայ՝ որ Գոշի կոչի»:¹

Մխիթար Գոշի կենսագրութեանը կա նաև Հայսմափութքում մեհնկի Եւի կամ փետրվարի ԺԱ «Վարք և պատմութիւն Գոշին Մխիթարայ»² կաղնված է հիմնականում Գանձակեցու Պատմութեան հիման վրայ:

Որոշ տեղեկութեաններ էլ կարելի է քաղել Մխիթար Գոշի ա. Դատաստանագրքի նախադրութեանից³ և

բ. «Մեկնութիւն համառօտ մարգարէութեան Երեմիայի», աշխատութեանը⁴ կցված իր հիշատակարաններից:

Մի փոքրիկ տեղեկութեան էլ ունի Վարդան վարդապետը⁵ Հնադրայում Գոշի գործունեութեան զանազան բնագավառներն ուսումնասիրելու կապակցութեամբ, կամ միջնադարյան պատմութեան շարադրութեան կամ այլ և այլ առիթներով գրված է եղել Մխիթար Գոշի կենսագրութեանը, բոլորն էլ հիմք են ունեցել վերոհիշյալ աղբյուրները:⁶

Մխիթար Գոշի ծննդյան թիվը հայտնի չի: Մեղ հավանական է թվում Ոսկյանի ընդունած 1130 թ., քանզի երբ Գան-

¹ Գանձակեցի—Պատմութիւն հայոց:

² Պետ. Մատենադարան, ձև. 8147.

³ Մխիթար Գոշ—Դատաստանագրքի Հայոց:

⁴ Պետ. Մատ. ձև. № 2606, էջ 233.

⁵ Վարդան Բարձրեղցի—Պատմութիւն տիեզերական, էջ 181.

⁶ Եղած մեծածափաղ գրականութեանից կարեւորներն են

Զամփոփաղ—Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ.

Հ. Գ. Զարբնամակ—Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, Վենետիկ, 1837, էջ 868—697.

Ալիբան—Հայապատմութիւն, էջ 297, 298, 401—408.

Օւմմէն—Ազգապատմութիւն, 1080, 1087, 1092.

Բաւարմէն—Մխ. Գոշի «Դատաստանագրքի Հայոց» առաջաբան.

Հ. Հ. Ոսկեան—Մխիթար Գոշ, Հանդես ամսօրյա, 1925, 548—561.

Խ. Սամուելյան—Հին հայ իրավունքի պատմութեան, հ. Ա, Երևան, 1939.

Н. Март—Сборник притч Вардана, ч. I, стр. 65—66.

Մ. Արեղյան—Հայոց հին գրականութեան պատմութեան, հ. Բ, 142—158.

ձակեցին 1213 թվին խոսոււմ է նրա վախճանի մասին, գրում է
«ալեքսեալ և լի աւուրբք»:

Ծնվել է Գանձակում:

«Հռչակաւորն այն և մեծ իմաստն զիտնականութեամբ՝ էր-
ի քաղաքէն Գանձակայ...»¹

Գանձակը 12—13-րդ դարերում կովկասի խոշոր առևտրա-
կան կենտրոններից էր. բնակվում էին այնտեղ և մահմեդա-
կաններ և քրիստոնյաներ, սակայն այս հանդամանքը չէր խան-
դարում քաղաքի ներքին հաշտ ու համերաշխ կյանքին: Երկու
ազգերն էլ ապրում էին միասնական տնտեսական և կուլտուրա-
կան կյանքով, վերջինիս տալով միայն իրենց հատուկ կրօնական
երանդալներով:

Գանձակը թե այժմյան աղբյուրների և թե հայերի
պատմական անցյալում խաղացել է խոշոր դեր:

Մխիթարը պատմագրության մեջ հայտնի է երեք մակա-
նունով. Դոչ ստացել է դեմքի մազերը ուշ բուսնելու և քիչ լինելու
հետևանքով. այդ կոչումը ամենատարածվածը և ընդունվածն է:
Հանդիպում է նաև Գանձակեցի և Գեորգեցի Այս վերջին երկու-
սը համեմատաբար շատ քիչ են հայտնի:

Մխիթարի ծնողների և ընտանիքի մասին մենք շատ աղոտ
տվյալներ ունենք: Գանձակեցին գրում է.

«...քրիստոնեայ ծնողաց զաւակ, որք ետուն զնա յուսումն
Գրոց սրբոց»:²

Այստեղից և իմանում ենք, որ Մխիթարը մանուկ հասա-
կից ուսման է տրվել և հավանաբար նվիրվել է վանքին, որով-
հետև երիտասարդ հասակում նա արդեն կուսակրոն է դառնում:

«...եւ իբրեւ եհաս նա յարբունս հասակի, ձեռնադրեցին
զնա քահանայ կուսակրոն»:³

Երիտասարդ կուսակրոն քահանան եղել է շատ ուսումնա-
սեր և ջանասեր: Ստանալով քահանայություն, նա շարունակում
է իր ուսումը:

«Եւ պաշտեալ զքահանայութիւնն յոլով ամս՝ ցանկացաւ
հմուտ լինել Գրոց սրբոց, և առակաց խորոց՝ որ կան ի
նոսա»:⁴

¹ 4. Գանձակեցի, էջ 93:

² Նույնը:

³ Նույնը:

⁴ Նույնը:

Այնուհետև աշակերտում է ժամանակի նշանավոր ուսուցիչ Հովհաննես Տավուշեցուն: Տավուշեցին եղել է ժամանակի նշանավոր քարոզիչներից, նա իր քարոզները կարդում էր շրջելով տեղից տեղ: Այս շրջագայութունների ժամանակ սկսում է նրան ուղեկցել նաև Մխիթար Գոշը:

Տավուշեցու մասին Չամչյանը գրում է.

«Յաւուրս սորա (ն. Լամբրոնացու) մանաւանդ, թէ փոքր մի յառաջ ի ժամանակս Շնորհալոյն երևելի եղև սրբութեամբ վարուց ի մեծն Հայս վարդապետ ոհմ Յովհաննէս կոչեցեալ ի Տաւուշայ: Սա յառաջն էր յաշխարհական կարգի և ի մեռանիլ ամուսնոյ իւրոյ հրաժարեալ յաշխարհէ զնայ յանապատ, և յետ բազում ճշնութեամբ վարելոյ զկեանս իւր էջ յանապատէ և սկսաւ շրջիլ քաղաքէ ի քաղաք և քարոզել զուղղութիւն վարուց: Եւ զի զոր քարոզէրն գործովք ցուցանէր, բանք նորա ազդու լինէին յոյժ առ ամենսնսն»¹

Բացի Տավուշեցուց, Մխիթարը անշուշտ աշակերտել է նաև ուրիշներին. վերջիներիս անունները մեզ անհայտ են:

Դեռևս երիտասարդ հասակում Գոշը ստանում է վարդապետութիւն և ինքնուրույն քարոզելու իրավունք: Սակայն երիտասարդ վարդապետը չբավարարվելով սրանով և ցանկանալով էլ ավելի խորացնել իր գիտութիւնը ու նոր գիտելիքներ ձեռք բերել, ճանապարհվում է Կիլիկիայի նշանավոր Սև լեռան դպրոցը:

Չամչյանը այս դեպքը դնում է 1163 թ.: Այս թվականի աղբյուրը մեզ համար անհայտ է, բայց թվում է հավանական:

Կիլիկիան այդ ժամանակ այն բախտավոր երկիրն էր, որտեղ Բագրատունյաց թագավորութիւնի անկումից մեկ ու կես դար հետո նորից գլուխ էր բարձրացնում հայկական անկախ իշխանութիւնը, հանձին Ռուբինյան իշխանութիւն:

Կիլիկիան իր աշխարհազրական դիրքի հետեանքով գտնվում էր տնտեսական և քաղաքական նոր ոլորտի կենտրոնում: Մի կողմից դեպի Կիլիկիա էին գալիս խաչակիրները, մյուս կողմից և՛ լորտպացի առևտրականներ, որոնք իրենց ճանապարհի վրա ապահով ապաստան էին գտնում քրիստոնյա իշխանութիւնի հարկի տակ: Այս ուժերի շփման հետեանքով շատ զարգանում էին տեղական առևտուրը և արհեստները: Տնտեսական նոր ուժի ազ-

¹ Չամչյան, հ. Գ., էջ 95:

գեցության տակ, գիտությունը և կուլտուրան նույնպես իր զարգացումն էր ապրում:

Ստեղծվում են գիտության բազմաթիվ կենտրոններ, որոնցից նշանավորներից մեկն է Սև լեռան դպրոցը:

Սև լեռան դպրոցը գտնվում է Սիրիայի և Կիլիկիայի միջև անցնող Տավրոսյան լեռնաշղթայի համանուն կամ Սև լեռներ կոչվող թևի վրա: Ծնորհիվ այս վայրի անմատչելի դիրքի, հույց ի վեր այստեղ ապաստարան էին գտել և հաստատվել հունական և սիրիական մի քանի քահանաներ և հիմնել էին իրենց դպրոցները: Ավելի ուշ ժամանակներում այստեղ հաստատվել էին նաև հայ վանականները: Հայկական վանքերից նշանավոր էր Կարմիր վանքը, որն իր անառիկ դիրքի հետևանքով կտրված լինելով զրաի աշխարհի անախորժություններից, իրեն հարևան ունենալով հունական և սիրիական գիտնականներին, շուտով մեծ հռչակ և հեղինակություն է ստացել:

Սև լեռան դպրոցի սաներից են Ներսես Ծնորհալին և Ներսես Լամբրոնացին:¹

Ահա այս դպրոցն է դալիս Մխիթար Գոշը, և թաքցնելով իր վարդապետական կոչումը, սկսում է ուսանել որպես հասարակ քահանա և կրկին անգամ ստանալով վարդապետության աստիճան, վերադառնում է Հայաստան:

Վերադարձին Կարինում Մխիթար Գոշը ծանոթանում և բարեկամանում է Մանանդեբեկի իշխան Ամիր Քուրդ Արծրունուն,² որն այդ ժամանակ վրացական Գեորգի 3-րդ թագավորի կողմից հեռացված էր հայրենիքից և գտնվում էր Կարինում:

¹ Այբուսն—Ներսես Ծնորհայի և պարագայ իւր»:

² Հիշատակված Քուրդ իշխանը 12-րդ դարի երկրորդ կեսի նշանավոր անձնավորություններից է: Նա խաչոյ դեր է խաղացել վրացական արքունիքում Գեորգի 3-րդի (1156—1184) և հառկապես Բաբար Բաղուհու (1184—1213) ժամանակ:

Ս. երեմյանը իր «Մանանդեբեկի Արծրունիներ»-ում Юрій Боголюбский в армянских и грузинских источниках» անտիպ աշխատությունների մեջ (հեղինակի թույլտվությամբ եւ օգտագործել եմ այդ աշխատությունը, որի համար հայտնում եմ նրան խորին շնորհակալություն), մանրամասն քննում է Քուրդ իշխանի, նրա տոհմակիցների կյանքը և զբոսնումները, նա գտնում է, որ հյուս. Հայաստանի այս Արծրունիները վաղուցիական Արծրունիների շառավիղներն են, որոնք հյուսիսային Հայաստան են տեղափոխվել 11-րդ դարում:

Քուրդ կամ Ամիր Քուրդ իշխանը եղել է Քիֆլիսի և Քարթլիի ամիրան (սա նրանց տոմի ավագ ներկայացուցչի ժառանգական իրավունքն էր): Իր

«Եւ ելեալ նմա ծանօթ, սիրեցաւ ի նմանէ իրրի զհայր»
գրում է Գոշի և Քուրդի բարեկամութեան մասին Գանձա-
կեցին¹։

Մխիթար Գոշի և Քուրդի հանդիպումը տեղի է ունեցել
Քուրդի առաջին աքսորի ժամանակ, այսինքն մինչև 1177 թիվը։

Կարինից Մխիթարը ուղևորվում է Գանձակ։ Վերադառ-
նալուն պես, նրա հոշակը տարածվում է երկրում և նրա շուրջն
են հավաքվում բազմաթիվ աշակերտներ։

«Եւ յետ այսորիկ դարձաւ նա յաշխարհ իւր, և ել համբաւ
իմաստութեան նորա ընդ ամենայն աշխարհս, և բազումք աշա-
կերտէին նմա յուսումն վարդապետութեան»²։

Սակայն շուտով Մխիթարը ստիպված է լինում հեռանալ
Գանձակից։ Ազգանից Ստեփաննոս 2-րդ կաթողիկոսի հորդորան-
քով նա տեղափոխվում է Սաշեն՝ Վախտանգ Հաթիւրքցի³ իշխա-

տոմակիցների հետ մասնակցել է զբաղ արքունիքում ծաղած մի շարք դա-
վադությունների, երբեք մասնակիցների, երբեք ճշդողների շարքում։ Սրա
հետևանքով Քուրդի 3-րդ թագավորի կողմից երկու անգամ արսորվել է հայ-
րենիքից 1155 և 1177 թվականներին։

Առաջին անգամ 1156 թվի արսորի ժամանակ նա իր եղբայրների հետ
ապաստանում է Կարինում իրենց բարեկամ Կարինի էմիր Ալ-Մալիկ Սալիկի
(1153—1156) մոտ։ Սրանից ստանում է հյուրընկալութուն և կալվածքներ։

Թամարա թագուհին դա՛ն բարձրանալուց հետո 1185 թ. Ամիր Քուրդը
վերջնականապես ազատվում է արսորից, վերադարձվում են նրա կալվածքնե-
րը, պաշտոնը և նշանակվում է արքունիքում նազդալ մենեջլուխուցեաի (զան-
ձապետի օգնական, ֆինանսների վիցե-մինիստր)։ Իր այս փառքի մեջ նա
մտնում է մինչև մահը (1190)։ Հայկական աղբյուրներում սա հայտնի է որպես
Մանկանարեղի և Կայնարեղի տեր, զբաղական աղբյուրներում՝ Արդուլ Հա-
սան։ Վրացական մի արձանագրութուն նրան անվանում է «Էրիսթափաց
Էրիսթափ, Քարթլիի ամիրայայց ամիրայի Ռուսթավի և յոթը մթիուլեթի
պատրոն Արդլ Հասան»։

Սա հայտնի է նաև որպես խոշոր առևտրական, որը կապեր է ունեցել
ոչ միայն սելջուկների, այլ նաև Հյուսիսային Կովկասի և Ռուսաստանի հետ
(Անդրեյ Բոգոլյուբսկու հետ)։

Վախճանվել է 1190 թվին։ Թաղված է իրենց տոմական գերեզմանա-
տանը՝ Հաղբառա վանքի գավթում։

Նրա լրիվ անունը և տիպոգրները ըստ Ս. Ներսիսյանի հետևյալն են՝
Էրիսթափաց Էրիսթափ, Քարթլիի ամիրայայց ամիրայի, Ռուսթավի և
յոթը մթիուլեթի պատրոն նազդալ մենեջլուխուցեաի Քուրդ Արդուլ-Հասան
Արձրունի։

¹ Գալստակեցի, 97։

² Նույնը։

³ Վախտանգի կինը Քուրդ Արձրունու դուստրն էր։

նի մասը Այսուհետև մենք նրան հանդիպում ենք Դասնո անապատի Հոռոմաշեն վանքում, որտեղնա 1184 թ. կազմում է Հայոց առաջին աշխարհիկ օրենքների ժողովածու՝ Դատաստանագրքի Նախադրությունը և ապա ձևակերպում է նաև բուն Դատաստանագրքի կազմելուն։ Դատաստանագրքերը՝ Մխիթար Գոշի ամենամեծ գործն է։ Առաջին անգամ այդքան ժամանակամիջոցում գրի էին առնվում և օրինակացվում էին ժողովրդական օրենքները։

Դատաստանագրքերը կազմված է 3 մասից.

Նախադրություն, հեղեցական կանոններ և աշխարհիկ օրենքներ։

Նախադրությունը մի գիտական տրակտատ է, կազմված 11 դիսկի և մի փոքր հիշատակարանից։ Այստեղ ամփոփված են Գոշի և նրա ժամանակի իշավարանական հայացքները։

Մխիթար Գոշը մանրամասն բացատրում է այն բոլոր հանգամանքները, որի հետևանքով ինքն անհրաժեշտ է դառնում օրենքների ժողովածու կազմելը։ Մեկ առ մեկ թվում է իր օգտագործած բոլոր աղբյուրները։ Քննարկում է մանրամասն դատական պրոցեսը, որի ժամանակ պահանջում է արդարադատություն և ազնվություն։ Դատավորից և դատական պաշտոնյաներից պահանջում է բարոյական մեծ հատկություններ և այլն։

Օրենսգիրքն ունի 254 հոդված, որից 124-ը հեղեցական կանոններ, իսկ 130-ը՝ աշխարհիկ օրենքներ։

Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքերը ոչ միայն առաջինն է, որ մեր ձևերն է հասել հայ ժողովրդի պատմության մեջ, այլ կարելի է ասել, եղել է միակը, քանի որ նրանից հետո եղած դատաստանագրքերը հիմնականում կրկնում են Մխիթար Գոշին։

Այս Դատաստանագրքերը անցել է պատմական շատ հետաքրքրական ճանապարհ։ Հայաստանից հայ գաղթականների հետ նա տեղափոխվել է Ղրիմ, Ռուսաստան, Լեհաստան, օգտագործվել է հարևան վրաստանում։ Հասնելով մինչև 19-րդ դարը, իր որոշ հոդվածներով մասնակցել է նաև ռուսական, «Свод законов» ժողովածուին։ Այսպիսով նրա ճանապարհը 12-րդ դարից մինչև 19-րդ դարը Հայաստան, վրաստան, Կիլիկիա, Ռուսաստան

¹ Մխիթար Գալ.— Դատաստանագրքեր Հայոց, հրատ. Բուստամյանի, 1880, Ղաղարչապատ։

տան, Ղըրիմ, Լեհաստան և ըստ այն երկրները, որտեղ ընակություն են հաստատել հայ զաղթականները¹։

Ամիր Գուրգի 1185 թ. Կարինից վերադառնալուց հետո Մխիթարը թողնում է Դասնո անապատը և տեղափոխվում է Կայնո գավառ, ուր հաստատվում է Գետիկ վանքում, որտեղ վանահայր էր նրա աշակերտ Սարկավազ վարդապետը։ Այս վանքում եղած ժամանակամիջոցում նա գրել է «Մեկնութիւն համառոտ մարգարէութեան Երեմիայի»² աշխատությունը, որը հիշատակարանի համաձայն, գրված է մեկ տարվա ընթացքում և ավարտած՝ 1188 թ.

«...և զի սկիզբն արարք այսմ իրողութեան ի թուակա-
նիս Հայոց Ուր (1187) և կատարեցաք զկնի միոյ ամի»³։

Այնուհետև երկրաշարժի հետևանքով հիմնահատակ կործանվում է Գետիկի վանքը։ Մխիթար Գոշը թույլ չի տալիս վանքի շուրջը ընակվող գյուղացիներին ցրվել, իսկ ինքը վանքի միաբանների հետ միասին Գուրգ Արծրունու միջնորդութեամբ դիմում է Ջաքարե և Իվանե իշխաններին խնդրելով տրամադրել իրենց նոր տեղամաս վանք կառուցելու համար։

Ջաքարյան իշխանները սիրով հարգում են այդ խնդրը և այդ նպատակի համար հատկացնում են Տանձուտա ձորը։

Հավանաբար հենց այս ժամանակից Ջաքարեն Մխիթար Գոշին դարձնում է իրեն խոստովանողի և սկսվում է նրանց բարեկամությունը։ Համաձայն Գանձակեցու և Աստվածածին եկեղեցու արձանագրության (№ 1) վանքի տաճարի կառուցումը սկսվում է 1191 թ. և ավարտվում է հինգ տարի հետո։

«...եւ կատարի յամս Ե ի խանգար զատկին Յունաց»
(արձ. № 1)։

Հիշատակված «խանգար զատկի» (ձաղատիկ) տեղի է ունեցել 1197 թ., երբ լուսավորչական եկեղեցու զատկի տոնը մեկ շաբաթ ետ է ընկել քաղկեդոնականից։ Այս կապակցութեամբ

¹ Եվրոպական, ռուսական և հայկական զինտեղանները կողմից բազմիցս ուսումնասիրված է Մ. Գոշի Դասնոտանադիրը և ընդհանրապես հայ իրավունքի պատմությունը ուսումնասիրողների և ուսումնասիրությունների մանրամասն բերվողը Գետին ունի Ս. Սամուելյանը՝ «Հայ իրավունքի պատմությունը» իր աշխատութեան առաջին հատորում։

² Գետ. Մատ. ձեռ. № 2606.

³ Նույնը, էջ 233 ա.

մեծ վիճարանություններ են տեղի ունեցել քաղկեդոնականների և լուսավորչականների միջև՝ Կ. Գոշրում, Կիլիկիայում¹ և Վրաստանում:

Թիֆլիսում տեղի է ունեցել նույնիսկ ընդհարում:² Վիճարանությունը ստիպված են լինում խառնվել նաև քաղաքական իշխանությունները: Մասնակցել են վիճին նաև ժամանակի նշանավոր անձնավորությունները: Այս կապակցությամբ է զբղջված Մխիթար Գոշի «Թուղթը»:³ Սա հավանաբար Գանձակեցու հիշատակած «Գիրք մի յայտարարութիւն ուղղափառութեան հաւատոյ ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց. ի խնդրոյ մեծ զօրավարին Զաքարէին և եղբոր իւրոյ»⁴ աշխատությունն է:

Գևա. Մատ. Ն 8147 ձևադ. Մխիթար Գոշի Վարքի համաձայն Աստվածածին եկեղեցու շինություն ավարտումից հետո (որը այստեղ զրկված է 1196 թվին), Մխիթարը ճանապարհվում է Երուսաղեմ:⁵

¹ Զամչյակ—«Գառմաթիւն Հայոց», Կ. Գ. էջ 161.

² Այս մասին մանրամասն տես՝ Ս. Меликсет-Бекоев—О междоусобице в Тифлисе в 1197 году по поводу кривой пачхи», ИзВИАИ. т. III. 1925.

³ «Թուղթ» Մխիթարայ վարդապետի որ Գոշն կոչվար Արարատ, 1900-1901 թթ.

⁴ Գանձակեցի, էջ 209:

⁵ Այս ճանապարհորդության կազմակերպմամբ բերված է հետևյալ տվյալները, որը Գոշ գյուղի բնակչության մոտ պահպանված է մինչև հիմա: Գևա. Մատենադարան, ձևադիր Ն 8147:

Մեհենիկ Ս և փեսայի մի վարք և պատմութիւն Գաբիէ Մխիթարայ:

Վարքը կազմված է Գանձակեցու Գառմաթիւն հիման վրա և գուցե հակառակը, ավելի վարքը հիմք է հանդիսացել Գանձակեցու Գառմաթիւն համար: Վարքում ավելացված է մի տվյալներով, որը պահպանված է մինչև հիմա և պատմվում է Գոշավանքի շրջակա գյուղերում:

Ս. Աստվածածնի զմբեթաւորել եկեղեցին կառուցվելուց հետո Մխիթար Գոշը Ոսեն (1196 թ.) ցանկանում է մեկնել Երուսաղեմ Նախքան մեկնումը դնում է վանքը, ազդեցում է երկար և իր բազմամարդ մկրտությունը հանձնում է Աստվածածնի խնամքին: Երուսաղեմում մեկ տարի մնալուց հետո վերադառնում է: Սկանալ ընթացքում նրան դիմավորում են Նոր Դեմիտրի միաբանները և հայտնում են, որ նրա բացակայության ժամանակ սասանիկ սով է եղել, որին զոհ է դնացել միաբանության կեղծ, Լաւոյ աչք մասին Մխիթարն առանձնանում է և մի ժայռի մեջ ապրում է Գրիգորի խնդրելով դառապարտել Տիրամարդ, որն անտեսելով իր խնդրը, չի կանխել սասանիկ սովը, որին և զոհ են դնացել բազմաթիվ միաբաններ:

Գրիգորի լուսն է Գոշի աղաչանքը, երկնային զարեթով բազմաթիվ մի բանակ է ուղարկում ճաղատել (Ս. Մատենադարան) զաչար և երկու հեռ-

Մխիթար Գոշը մեզ հայտնի է նաև որպէս առակագիր: Նա հայ գրականութեան մեջ առաջին առակագիրներէից է՝ Նրա առակներէից մեզ հասել են 190: Աղբյուրն է՝ ժողովուրդը, Աստվածաշունչը և որոշ մասեր ստեղծագործել է ինքը:

Առակներն արտացոլում են ժամանակի պատմական, քաղաքական, անտեսական միջավայրը: Վառ կերպով գրեկորում են Գոշի հասարակական, քաղաքական, բարոյական հայացքները:

Մխիթար Գոշը վախճանվել է 1213 թվին,² «ալեորեալ և լի աւուրք»:³

Գանձակեցին մի հատուկ գլխում, որը կոչվում է «Վասն վարդապետին վախճանի մեծին Մխիթարայ՝ որ Գոշն կոչի» պատմում է նրա կյանքի վերջին տարիների պատմությունը: Մահվանից

առակների միջոցով առ ինքն է կանչում Մխիթարին: Քրիստոսի հետ երկար խոսակցութիւն ունենալուց հետո, սրա պահանջով նորից կրկնելով մեղադրանքը՝ Տերաժոր հասցեն, պահանջում է արդար դատաստան: Քրիստոսը իր պատվին՝ բախի միջոցով ալիւս է Մխիթարին փոքրիկ սկուտեղ երեք նշխարքով և փոքրիկ սպիտակ լի բաժակով: Եվ հրամայելով ըմպել բաժակի պարունակներէն, հայտնում է. «ուր և հասանին սոքա (սրբութիւնները) ոչ լինի սով երկուն, այլ ոչ մարեալ, և ոչ թոթու, և ոչ մուկ, և ոչ ման և այլն...» Գոշը երեք դարձնում է բաժակի պարունակութիւնը ըմպելու համար, և ապա նախով անհնում է, որ տեսիլները անհայտացել են, փառք է ալիւս տիրոջը և վերցնելով սրբութիւնները, դնում է աշակերտների մօտ:

Հասնելով Նոր Դեպիկ, բոլորից զաղտնի նա սուրբ նշանը տանում է և դնում շտեմարանում և վերցնելով ողջ միտքանութիւնը մանում է առնալ աղոթելու: Պատարագից հետո կարդալու է միաբաններին, որոնք ընչ ասաջ նշխարքի ալիւս անդամ չէին կարող դանել, դնալ շտեմարան և հովաքոված ժողովրդի համար կերակուր պատրաստել: Ի զարմանք բոլորի, ալիւսի շտապութիւնից շտեմարանի դռնն անհնար է լինում բացել և ստեղծված են լինում տանիքից հանել ալիւսը:

Եվ այսպիսով վերջանում է սովը և լիութիւն է ընկնում աշխարհում:

1 Առակների ուսումնասիրութիւններից կարեւորներն են.

ա) H. Mapp—Сборник притч Вардана, т. I.

բ) Մ. Արեղյան—Հայոց միջնադարյան առակները հայեցակական հարաբերութիւնները նրանց մեջ, Հելսինկի հին Հայաստանի պատմութիւն, Երևան, 1935 թ.

2 Գանձակեցի էջ, 207—209:

3 Վարդան Բարձրեբեղի—«Պատմութիւն տիեզերական», Մոսկով, 1861, էջ 184:

«Եւ զկնի միոյ ամի (1213) կատարեցաւ սուրբ և սքանչելի այլն Աստուծոյ վարդապետն Մխիթար վերակոչից և այլն Գոշ»:

առաջ նա մի կտակ է դրում, որի համաձայն Զաքարյան եղբայրների խնամակալությունն է հանձնում վանքը:

Թաղված է Նոր Գետիկում: Նրա գերեզմանը սկսած Գանձակեցու ժամանակներից և մինչև հիմա պահպանվում է որպես սրբատեղի: Նրա հողին բուժիչ և ամոքիչ հատկություններ են վերագրում:

Նրա անձնավորության շուրջը հյուսվել են ավանդություններ (որոնցից մեկը մեջ է բերված վերևում): Այդպիսի առասպելներից մեկը պահպանված է Գանձակեցու մոտ:

«Դեպ եղև երբեմն՝ զի պաշտօնեայք նորա (Մխիթար Գոշր. Ն. Զ.) դային զբաասօք՝ բարձեալ զինի ի պետս վանիցս: Վրացի ոմն, Բասիլիս անուն, եկեալ՝ ըսնութեամբ համէր առնուլ ի նոցանէ ի գինւոյ անարի զի գործակալ էր նա Բւանէի ի վերայ մայրոյն՝ որ պահէր զտեղի իջեալսի նորա. և պաշտօնեայքն տանն ցնա, մի նեղիւր զմեզ, քանզի Գոշին եմք. զի այսպէս կոչէին զնա մականուամբ... Իսկ թշուառականն անարգեաց զնոսա և զԳոշն հայհոյութեամբ. և իբրեւ եկն յայն տեղի՝ որ յիշէր զանունն նորա ձաղանօք, տնդէն վաղվաղակի համբաջաւ, և կապեցաւ լեզու նորա, և այնպէս եկաց զբազում աւուրս, մինչև հառաչանօք խնդրեաց թողութիւնս:»

Մխիթար Գոշը մեզ թողել է հարուստ գրական ժամանկություն: Այդ մասին Գանձակեցին գրում է.

«Եւ եթող նա յիշատակ և արձան գերեզմանի զիրս մոսխորնս յօգուտ ուսումնաւորաց համառօտ մարդաբնութեանն նրեմիայի զեղեցկադէր կարգօք. և սուղ ինչ կանոնս վասն սպասաւորելոյ մարմնոյ և արեան Տեառն, թէ որպէս պատշաճ իցէ, կամ որպիսի կարգօք և զիրք մի ողբք ի վերայ ընթերցանս ի գիմաց Ազամայ առ որդիս նորա, և ի գիմաց եւայի առ զստերս նորա և զիրք մի՝ յայտարարութիւն ուղղափառութեան հաւատոյ ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց, ի խնդրոյ մեծ զօրավարին Զաքարէի և եղբօր իւրոյ, և այլ թուղթս խրատականս:»²

Մխիթար Գոշի անունով պահպանված են.

1. Դատաստանագիրքը Հայոց, հրատարակված է հանդերձ

¹ Գանձակեցի, էջ 208.

² Նույնը.

ծանօթութեամբ և առաջարկած Վահան վարդապետ Բաստամ-
հանց, Վաղարշապատ, 1880 թ.:

2. Առաջինը, հրատարակված Վենետիկ, 1790 թ., 1842-
1854. աշխարհարար թարգմանություն՝ Խորեն քահանայի Միր-
զարեգեանց, 1878, Բաքու:

3. «Կաթողիկոսը և դեպք Աղուանից աշխարհին», սա կցված
է եղել Դատաստանագրքի ձեռագիր օրինակին, հրատարակված է
Ալիշան — «Հայապատում», էջ 384:

4. «Ներքողական տապալակի նոր վկայն կոչեցեալն Խոս-
րով», Արարատ, 1896, Հավելված, նաև Հայոց նոր վկաները,
հ. Ա, 1825:

5. «Մեկնութիւն համառօտ մարգարէութեան երեմիայի»,
ձեռագիր, Մատենադարան, հ. 2606:

6. «Թողթ Մխիթարայ վարդապետի որ Գոշն կոչիւր», Արա-
րատ, 1900, 1901 թ.:

7. մի շարք աղոթքներ և քարոզներ:

Մատենադարանում Գոշի անունով կա պահպանված 57 ձե-
ռագիր, որոնցից 4-ը՝ 12-ը՝ դարի, երեքը՝ 13-ը՝ դարի, 10-ը՝
14-ը՝ դարի և այլն:

Այդ ձեռագրերից 25-ը Դատաստանագրքին է:

Մխիթար Գոշն իր դարաշրջանի նշանավոր գործիչներից
մեկն է:

Այսպիսով գալիս ենք այն եզրակացութեան, որ Մխիթար
Գոշի գործունեութեան բնագավառները բազմապիսի են՝ դատաս-
տանագիրք, առակները, աղոթքները, երկտառաբովանդակային բարո-
յախոսական ուսուցում: Բացի այդ, նա կարևոր դեր է կատարել
նաև երկրի քաղաքական կյանքում: Նա մեկն է ժամանակի
այն փոքրաթիվ հոգևորականներից, որոնք գիտակցում էին աշ-
խարհիկ իշխանութեան ուժը, կենտրոնացած իշխանութեան նշա-
նակությունը հայ ժողովրդի համար: Նա աշխատում էր ամեն
կերպ թե՛ խորհուրդներով և թե՛ գործունեությամբ աջակցել այդ
իշխանութեան դարգացման և ամրապնդման գործին, և օժան-
դակել երկրի միասնութեան գործին:

Մխիթար Գոշի անվան հետ է կապված նաև նրա հիմնա-
դրած Նոր Դատիկի վանքը, որտեղ նա անց է կացրել իր կյան-
քի վերջին տարիները:

ՆՈՐ ԳԵՏԻԿԻ ՎԱՆՔԸ

Մխիթար Գաշը երկրաշարժից կործանված Գետիկականքի ժողովարեն Զաքարյաններից Տանձուտա ձորը ստանալով՝ ձեռնարկում է նոր վանքի կառուցմանը:

Վանքի հիմնադրման ժամանակը հավանաբար 1188 թվականն է, քանզի գեոհա 1187-ին գոյություն ունեւ Հին Գետիկի վանքը:¹

Առաջին հերթին կառուցվում է փայտակերտ մի եկեղեցի՝ «յանուս սուրբ Լուսաւորչին Գրիգորի»:² Հանդիսավոր օծում են վանքը և հին վանքի հիշատակին անվանում են Նոր Գետիկ: Հանդեսին ներկա է լինում մեծ բազմություն: Կիրակոսն առանձնապես նշում է Հաղարծնի առաջնորդ Թաշատուր Տարոնացուն:³

Այնուհետև կառուցվում է նաև մի փոքր եկեղեցի՝ սբ. Կարապետ անունով:

«Երևեցին ի Նորն Գետիկ ևս փոքրագոյն եկեղեցի մի յանուս սուրբ Կարապետին Յովհաննու ի գլուխ վանիցն»:⁴

Այս եկեղեցու հետքերն այժմ չկան, ոմանք այս անվան տակ փորձում են տեսնել դավթին կից գոգարիկ եկեղեցին, որը, ինչպես հետագայում կտեսնենք, բոլորովին այլ է:

Հետևյալ և ամենամեծ շինությունը Նոր Գետիկում Աստվածածնի տաճարն է, որը համաձայն արձանագրության և Գանձակեցու տեղեկության, սկսվել է կառուցվել 1191 թվին:

Աստվածածին եկեղեցու արևելյան սլառի հյուսիսային խորանի ձախառի արձանագրությունը.

¹ Համաձայն Գեո. Մատենագործների ձեռ. № 2605 հիշատակարանի:

² Գանձակեցի, էջ 199:

³ Գանձակեցին իր գրքի 199 էջում Տարոնացու մասին գրում է.

«... այլ սուրբ և առաքինի, և գիտութեամբ հռչակեալ, մանաւանդ երաժշտական արուեստիւ ... Սա երբ զխաղն ի կողմանս յարենից զանաբաժին հզանական ի մարմին ամեյ, զարդարեալսն յիմաստեաց, որ ցոյն ժամանակս և էր սփռեալ ընդ աշխարհս: Թաշատուր Տարոնացու մի շարք շարականներից Խշանավորն է «Ենթո՛ւրդ խոհին» շարականը Հաղարծնի վանքը հատկապես Տարոնացու օրոք մեծ հռչակ է ստանում:

⁴ Գանձակեցի, էջ 200:

1. Ի ՈԽ(640=1191) զկնի Գ ամաց առնլո
զերուսաղեմ Սալահադինն
2. սկսեալ եկեղեցիս Սուրբս Ի Նորո Գետիկ եւ
կատարի
3. յամս ե Ի խանգար զատկին յունաց ձեռամբ
4. վարդապետին Մխիթարա Ի հայրութեան վար-
դանա ձեռնառութեամբ բարեպ-
5. աշտ իշխանի վախտանդա եւ նորին զուգակցի
Արագուն
6. աթունի եւ նորին եզրարցն Սմայատա վասակա
Սոյ-
7. դնա Գրիգոր[ոգր]իսի ե(ւ) նոցին զավակացն
լիցի նոցա սլա-
8. տարազ յեկեղեցիս Ի տաւնի Աստուածածնին
յ Գ առու-
9. բսն բայց զ Ա. Հասան ա հաւր վախտանդա
եւ զ Ա. մաւ-
10. ր նոցին Մամին եւ Բ հաւր Արզուխաթունի
11. Քրդին բարեպաշտին անխափան, զաէր
12. Գրիգորէս յիշեցէք Ի Քրիստոս (արձ. Ա 1):

Այս մասին Գանձակեցին գրում է.

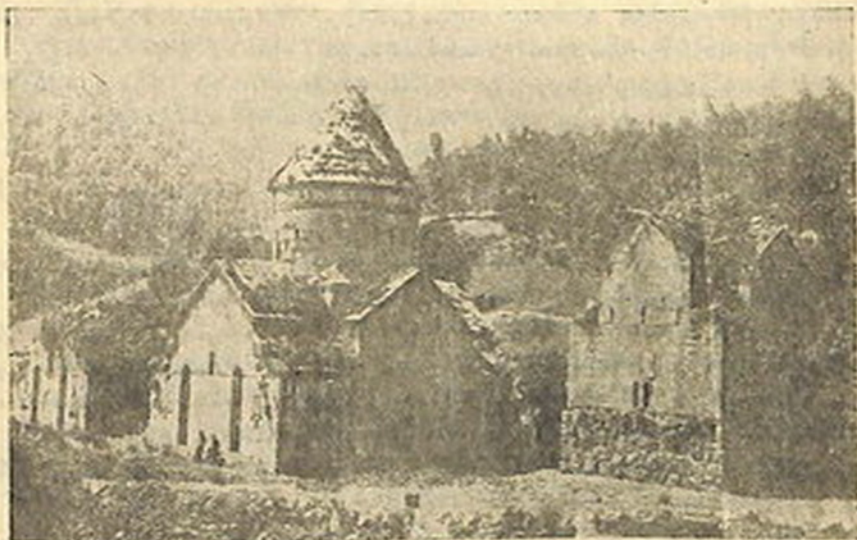
«Եւ ապա սկսան հիմնարկել մեծափառ եկեղեցոյն
կոմածոյ վիմօք և գեղեցկաշէն արուեստիւ գմբեթայարկ,
երկնանման, սխրալի տեսողաց, սկսեալ Ի ՈԽ թուակա-
նին Հայոց զկնի չորս ամաց առնլոյ զերուսաղեմ Սա-
լահադինն, և կատարի յամս հինգ Ի խանկար զատկին
Յունաց»¹

Ինչպէս դժվար չէ նկատել, Գանձակեցին կրկնում է արձա-
նագրութեան բառերը, որը և փաստորեն զրկած է տեղեկու-
թեան հիմքում:

¹ Գանձակեցի, 200:

Այսպիսով եկեղեցու շինարարությունը տևել է 5 տարի և ավարտվել է «ի խանգարգատկին յունաց», որը տեղի է ունեցել 1197 թվին¹։

Սևանի «Հայրապետություն»-ի² մեջ դիտարկված Մխիթար Գոշի վարքում եկեղեցու ավարտման թիվը դրված է 1196 թ.։ Հավանական է, որ շինարարությունը սկսվել է 1191 թվի վերջին և ավարտվել 1196 թվի վերջին, իսկ նրա օծման հանդեսը տեղի է ունեցել 1197 թ. շփոթած դատկի տոնակատարություն օրը։

Նկ. 2. Վանքի ընդհանուր տեսքը հյուսիս-արևելքից

Առավաճանի տաճարը աննշան խախտումներով կանգուն է մնացել մինչև հիմա։ Սա մի քառանկյունի հատակագիծ ունեցող եկեղեցի է, կառուցված սրբատաշ քարերից։ Չորս որմնասյուներին հենվող կամարների վրա բարձրացող զմբեթով։ Արևելյան պատի աջ և ձախ կողմում տեղավորված են երկհարկ խորանները։ Վերին հարկի խորանների մուտքը բեմի վրայից է։ Ունի երկու դուռ՝ հյուսիսից և արևմուտքից։ Զարգարանը-

¹ Л. Меликсет-Бекоев—«О междоусобице в Тифлисе в 1197 г. по поводу кривой пасхи», ИзКИАИ, т. III, 1925.

² Գևա, Մատեն, ձեռագիր № 8147.

ները քիչ են և անշուր: Հոյակապ է միայն դրսից զմբեթի վրայի շուրջանակի հյուսված քավոր գոտին:

Տաճարի երկարութիւնն է 14,82 մետր, լայնութիւնը 3,78: Պատերը ներսից սլատված են բազմաթիւ արձանագրութիւններով:

Այսպիսի շինքի կառուցումը 5 տարում հնարավոր էր նյութական մեծ միջոցների դոյութիւն գնալով:

Համաձայն արձանագրութեան, տաճարի շինարարութեանն օգնել են ժամանակի անվանի և մողատեր իշխանները, Վախթանգ Հաթերքցին, և նրա եղբայրները՝ Սմբատ, Գրիգոր, Վասակ, Խոջան, Գրիգորիս: Գանձակեցին սրանց թվում ավելացնում է նաև Վախթանգի կնոջ Արզուխաթունի եղբայրներին, այսինքն Գոշի լավ բարեկամ Բուրդ իշխանի որդիներին՝ Դավթին և Սաղունին:

«...ձեռնտութեամբ Վախթանկայ Խաչնեցւոյ՝ տեսոն Հաթերքոյ, և եղբարց իւրոց՝ Գրիգորոյ և Գրիգորիսի և Խոջանայ և Վասակայ, և այլոց իշխանաց բարեպաշտաց որդւոց Բրթին Դաթի և Սաղունին»:

Ինչպես տեսնում ենք, տաճարի շինութեանը օգնում են Մ. Գոշի հին բարեկամները՝ Վախթանգ Հաթերքցին (Բուրդի փեսան), որի տիրապետութեան տակ եղած Դասնո անապատում Մխիթարը գրել էր իր Դատաստանագիրքը, նրա եղբայրները և Բուրդ Արծրունու որդիները (Բուրդն այդ ժամանակ վախճանված էր):

Այնուհետև Գանձակեցին գրում է, որ Վախթանգի կինը, Արզուխաթունը՝ իր գուտորների հետ վանքի համար գործում են մի գեղեցիկ վարադուլը «գարմանալի տեսողաց», այժմ փափուկ մազից գունավոր և սքանչելի աշխատութեամբ:

Ինչպես և ընդունված էր, կատարվում է տաճարի հանդիսավոր օծումը, որին ներկա են լինում մեծ թվով հյուրեր, որոնց թվում առանձնապես նշվում է Հազարտի Հովհաննես եպիսկոպոսը:

Տաճարի կառուցումից հետո Մխիթար Գոշը ձեռնարկում է եկեղեցու կից գավթի շինարարութեանը: Այս գործում նրան օգնում են Զաքարե և Իվանե իշխանները:

«Շինեցաւ և գաւիթ եկեղեցւոյն գեղազարդ և կոփա-

ծոյ վիմօք: Յոլով ձեռնատու եղեն մեծ պօրավարքն Չա-
քարէ և եղբայրն իւր իւտէն:՝

Գաղթից արտաքուստ բազմաթիւ անշուք շէնք է, ներսից
հակառակը՝ հայկազ շորս սյուների և որմնասյուների վրա բարձ-
րանում է կամարակազ տանիքը, որի կենտրոնում զետեղված է
լուսամուտը:

Գաղթի երկարութիւնն է 12,41 մետր, լայնութիւնը
13,55: Կառուցված է տաճարին կից, բայց բոլորովին անկախ
նրանից: Ունի երկու մուտք, հյուսիսից և արեւմուտքից սալա-
հատակ է: Արեւելյան որմնի մեջ երկու կողմից կան երկհարկանի
խորաններ. գաղթի հատակը տաճարի հատակից ավելի ցածր է:
Արեւելյան որմնի կից է ցածր սրբատաշ քարերից շինած պատ-
վանդան, որի վրա կան փոքրիկ սյունազարդ կամարներ: Ունի
երեք լուսամուտ, մեկը հարավային պատի վրա, երկուսը
արեւմտյան:

Այս գաղթից ն. Տոկարսկին համարում է այդ տիպի կա-
ռուցութիւնների մեջ հնագույն ներկայացուցիչներից մեկը:՝

Այնուհետև Մխիթարը վանքի դիմացի սարալանջի վրա
կառուցում է իրեն համար բնակարան: Նրա մոտ շինում
է մի փոքր փայտակերտ մատուռ՝ «Յանուն սր. Հոգու», և ուր
1213 թ., համաձայն իր կտակի, թաղվում է Մխիթար Գոշը:

Մխ. Գոշի բնակարանի հետքերն անգամ այժմ գոյութիւն
չունեն: Սր. Հոգու մատուռից էլ մնացել են շատ չնչին հետքեր:
Փայտակերտ մատուռը ժամանակի ընթացքում կործանվել է:
Մեր ժամանակներում փորձել են վերականգնել այն հասարակ
քարերից կոպիտ շարվածքի միջոցով (հավանաբար ուխտավոր-
ների կողմից):

1208 թվին Աստվածածին եկեղեցու հարավային պատին
կից կառուցվում են երկու փոքրիկ մատուռներ սրբատաշ քա-
րերով:

«Շինեցին և այլ մատրուսն յանուն սրբոց առաքե-
լոցն և սրբոյն Հովսիսիմայ»:՝

Հ. Սպենդիարյանն իր «Մխիթար Գոշի վանքը»՝ հողվածում,

¹ Գաղթից, 204.

² Н. Токаревский—Архитектура древней Армении, стр. 250.

³ Գաղթից, 204.

⁴ Մշակ, 1911 թ.

այս մատուռները անվանում է գրադարան, սակայն դրանք այնքան փոքր են, որ գրադարան լինել չէին կարող: Մատուռներից մեկի մուտքի ճակատի արձանագրութիւնը հայտնի է գարձնում, որ դրանցից մեկը Գանձակեցու հիշատակած ս. Հովհաննէսի մատուռն է, կողքինն էլ հովանաբար՝ Առաքելոցը:

«Սուրբ Հովնաթիմէ ի Թւին Ո՛ՐԵ (657—1208)

Շինեցաք զեկեղեցիս . . . (արձ. № 15):

Մ. Վ. Բարխուդարյանը ս. Հովհաննէսի մատուռը համարում է վանքի դիմացի լանջի վրա գտնվող մատուռը,¹ մինչդեռ, ինչպես հետո կտեսնենք, նա ունի 1251 թիվը կրող շինարարական արձանագրութիւն. նրա մասին հիշատակութիւն ունի նաև Գանձակեցին:

Ահա այս շենքերն են, որոնք կառուցվել են Գոշի կենդանութիւն ժամանակ:

Այստեղ մեծ գիտնականը և ուսուցիչը հիմնում է իր վանք-գաղթոցը, որը կարճ ժամանակամիջոցում դառնում է հյուսիսային Հայաստանի հոգևոր և մտավոր կարևոր կենտրոններից մեկը:

Մխիթար Գոշի մահվանից հետո չի գաղաղում Նոր Դեմիտրիի ոչ մտավոր և ոչ էլ շինարարական կյանքը: Մխիթարի աշակերտները մինչև 13-րդ դարի վերջը պահում են վանքի հոգակը: Գանձակեցին իր Պատմութիւն «Վասն որք յետ նորա կալան առաջնորդութիւն»² գլխում խոսում է Գոշի մահվանից հետո Նոր Դեմիտրիի կյանքի մասին: Նա հատուկ գովասանքով է խոսում Մարտիրոս վանահոր վրա, որին, ինչպես տեսանք, վանահայր էր նշանակել Մխ. Գոշը զեռ իր կենդանութիւն ժամանակ: Մարտիրոսը իր այդ պաշտօնում մնացել է 40 տարի (1212—1252 թ.թ.):

Գանձակեցին հատկապես շեշտում է Մարտիրոս վարդապետի Նոր Դեմիտրիում կատարած շինարարական աշխատանքը և անվանում է նրան «այր շինարար»:

Թվարկելով նրա կատարած գործերը Գանձակեցին, գրում է.
«Շինեաց և այլ ժամատուն անտաշ վիմօք մածուցեալ կրով հաստատնդոյս որմօք, փայտակերտ վերնա-

¹ Արցախի Նույնը կրկնվում է նաև Դիլիջանի շրջանի ուղեցույց աղբյուրում, էջ 18:

² Գանձակեցի, էջ 209:

յարկօք, որ յետ ժամանակաց փլաւ վերնայարկն: Շինեաց
և գրատուն մի գեղեցկաշէն յարկօք...»¹

Սկսենք վերջինից: Գրատունը ամբողջութեամբ պահպան-
ված է: Գտնվում է Լատվածածին եկեղեցու հյուսիսային կող-
մում, միացված է զավթին՝ հետագայում կառուցված կամարա-
կապ միջանցքով: Արտաքինապես կառուցված է հսկայական ան-
տաշ քարերից: Ներսից՝ հղկած չորս կամարների և 8 կիսասյու-
նների վրա հենված է կոնաձև վերևը երդիկով տանիքը, հոյա-
կապ և գեղեցիկ են մշակված կամարները: Պատերի մեջ շինված
են պատուհաններ, հավանաբար սրանք պահարաններ են գրքերի
համար: Գրատան շենքի կառուցվածքը նույնն է հայկական
դյուղական տան հաղարաշեն կառուցվածքի հետ, տարբեր է
միայն նյութը. փայտը ավելի զիւրքում փոխարինված է քարով:

Գրատան շենքը ենթարկվել է հետագայում մի քանի ան-
գամ փոփոխությունների, բոլորովին կորցնելով իր նախկին
տեսքը և նշանակութունը: Գրականութեան մեջ երբեմն անվան-
վում է տապանատուն,² մատնատուն:³

Իրականում գրատունը ժամանակի ընթացքում վեր է ած-
վել եռհարկանի զանգակատան: Այդ մասին մենք իմանում ենք
նույն այդ շենքի 2-րդ հարկի արձանագրությունից (տես
արձ. 17):

Կամաւ ամենակալ

ին Աստուծոյ ի թվին հայոց ԶԽ (740 — 1291)

. մեք Բեղը

արքս Դասապետ վարդապետ եւ Կարապետ եղաք

հիմն ի վերա եղեալ հիմանս

եւ շինեցաք զանկալատուն եւ եկեղեցի յանուն

սր. հրեշտակապետացն Գաբրիէլի եւ Միքայէլի...

Զանգակատան վերակառուցումն ունեցել է երկու էտապ,
որի պարզ պատկերը մեզ տալիս է ճարտարապետական մանրա-
դնին հետազոտությունը: Առաջին էտապը, երբ մեզ համար ան-

¹ Նույնը:

² Մ. Վ. Բարխուդարյանց — Ալցախ, Թուվան — Գիւլիջանի շրջանի աղեցույց
ալբում, 17:

³ Էփրեկյան — Բնաշխ. բառարան:

հայտ մարդկանց միջոցով, գրատան կոնաձև գմբեթի գագաթի վրա շինում են հորիզոնական հատակ և բարձրացնում են պատերի երկու շար փոքր որմնասյուներով, որոնք հետագա վերաշինութեան ժամանակ այլևս չեն շարունակվել և մնացել են որպես հիշատակ անավաքտ գործին:

Գրատան գմբեթի և հետագայում շինված երկրորդ հարկի հատակի միջև առաջացած դատարկ տարածությունը զրահանութեան մեջ երբեմն անվանում են գաղտնի հարկ կամ պահեստ¹։ Հավանական է, որ այդ հարմար միջնահարկը օգտագործվել է որպես պահեստ թշնամու հարձակումների ժամանակ զրատան ձեռագրերը և վանքի թանկարժեք իրերը պահելու համար, և ոչ թե հատուկ կառուցված է այդ նպատակի համար: Իսկապես նա մի շատ հարմար պահեստ էր, սակայն առաջացած վերակառուցման ժամանակ ճարտարապետական անհրաժեշտությունից:

Զանգակատունը իրականում կազմում է երրորդ հարկը (այժմ քանդված է), իսկ երկրորդ հարկը ինչպես պարզվում է № 17 արձանագրությունից, «Յանուն Միքայել և Գարրիէլ հրեշտակապետաց» երկու փոքր բնակր ունեցող եկեղեցի է:

Գառնանք Գանձակեցու հիշատակած Մարտիրոս վանահոր կառուցած «մի այլ ժամատանը»:

Հիշյալ գրատան արևմտյան կողմում կա նույնպիսի անտաշ քարերից կառուցված մի քառանկյունի շինք, որից պահպանված են միայն շինքի պատերի ներքին մասերը:

Ամենայն հավանականությամբ այս ավերակը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մարտիրոսաշեն ժամատունը, որի վերնահարկը, ինչպես տեսանք վերը բերված Գանձակեցու տեղեկությունից, փայտակերտ էր և կործանվել էր հավանաբար գեղես մոնղոլների առաջին արշավանքի ժամանակ Նոր Գեորգիում բռնկված հրդեհից:

Համաձայն գոյություն ունեցող տրադիցիայի, ժամատունը կոչված շինքը, որը նաև դավիթ է կոչվում, պետք է կից լիներ եկեղեցուն, և ոչ միայն կից, այլ նաև հաղորդակից: Սակայն ինչպես մենք տեսնում ենք, Նոր Գեորգիի այս ժամատունը կից է ոչ թե եկեղեցուն, այլ գրատանը: Ոմանք այս ավերակը համարում են սեղանատան² մնացորդներ, ոմանք ընթերցասրահ³:

1 Մ. Վ. Բաղդուղյանց — Արցախ, Էփրեկյան — Բնաշխարհիկ բառարան:

2 Նույնը, և Ուղեցույց — տարած:

գրատան կից:¹ Առաջին ենթադրությունը չունի ոչ մի հիմք, իսկ երկրորդը չափազանց սահմանափակ է միջնադարյան վանքի պայմանների համար:

Այստեղ աչքի է դարձում մի զուտ տեղական հանգամանք, որն առիթ է տալիս ավելի խոր մտածելու տվյալ ժամատան և ընդհանրապես ժամատների նշանակության մասին: Այդ հանգամանքը շենքի շինարարության արվեստն է, որը շատ նման է գրատան շինարարական արվեստին և բոլորովին տարբեր վանքի եզերակներին և անգամ ժամուռների արվեստին: Այսինքն կառուցված է հսկայական չնդկված քարերից:

Գրատունն իր բնույթով մի աշխարհիկ նշանակություն ունեցող շենք է վանքում: Այստեղից ակամա միտք էր ծագում արդյոք նույնպիսի աշխարհիկ բնույթի շենք չէ՞ր նրա արևմտյան կողմում գտնվող նույն շինարարական արվեստով կառուցված շենքը, որին Գանձակեցին ժամատուն է անվանում:

Ավելորդ չէ նաև այստեղ ավելացնել Գանձակեցու այն նախադասությունը, որը հաջորդում է գրատան և ժամատան կառուցման վերաբերյալ նախադասությանը՝

«Եւ բաղում եղբարք ժողովեցան վասն հոչականուն տեղոյն, և բազմաց եղև տեղի սննդեան և ուսման և և մեք իսկ սնեալ և ուսեալ եղաք ի նոյն վանս»:²

Արդյոք այս խոսքերը չէ՞ն վերաբերում հատկապես այն երկու շենքերին, որտեղ և տեղի էր ունենում ուսուցման պրոցեսը: Գրատան այդ նշանակությունը ազատուցելու կարիք չունի, կասկած է հարուցում ժամատունը, որը մենք սովոր ենք պատկերացնել որպես մի սրահ կից եկեղեցուն, ուր մարդիկ հավաքվում էին ժամասացության ժամանակ, որտեղ թաղվում էին նշանավոր իշխանները, հոգևորականները և այլն:

Այժմ անհրաժեշտ է մի փոքր շեղվել բուն նյութից և տեսնել թե ինչ է նշանակում ժամատունը և ինչ էր այն իրենից ներկայացնում հնապույն ժամանակներից սկսած:

«Ժամատուն—տուն առնթեր եկեղեցւոյ և սեփական այնմ»։ Հայկազյան բառարան:

¹ Н. Токаревский, указ. соч., стр. 248.

² Գանձակեցի, էջ 209:

Մալխասյանի Բացատրական բառարանում գրված է հետևյալը.

Ժամատուն—եկեղեցու մոտ շինված և նրան պատկանող տուն։ Պատարագիչ քահանան ժամատանն էր գիշերում։ Էջմիածնի նվիրակը եկավ ժամատանը իջևանեց։

Հին նշանակությամբ—այն տունը, որտեղ ննջեցյալի հիշատակին հոգու հաց են բաժանում։—Քաջքերի ժամատուն դարձնել, այսինքն դեբրի բնակարան դարձնել։ Այսպիսով, նշանակում է ժամատունը եկեղեցու մոտ (ոչ անպայման կից) կառուցված, նրան պատկանող տուն է, որտեղ գիշերում է պատարագիչ քահանան, իջևանում է նվիրակը, բնակարան։

Ժամատան բառի վերահիշյալ նշանակությամբ, այսինքն որպես մի շենք եկեղեցու հետ կապված ամենահին նշանակությամբ հանդիպում է Հովհաննես Դրասխանակերտցու մոտ Եզր կաթողիկոսի կողմից Գայանեի վանքը վերաշինելու կապակցությամբ.

«Իսկ ապա հայրապետն Եզր զվկայարան սրբոյն Գայանեայ, զոր երբեմն խրթին և մթին էր զնա շինելով, քակելով դայն, ևս ընդարձակագոյն և պայծառագոյն զնա շինեաց, կոմածոյ քարամբք և կրով ձուլելով, և արտաքուստ յարդարէր կայանս բնակութեան քահանայական դասուց ի պաշտօն աստուածային խորանին։ Այս եղև սկիզբն ժամատուն շինելոյ մինչև ցայս ոչ երևիր ի Հայաստան¹»

Թ. Թորամանյանը այս խնդրի ուսումնասիրությանը ունի նվիրած մի չափազանց հետաքրքրական հոդված «Գալիթ և ժամատուն հայոց հնագույն եկեղեցիներուն մեջ»² խորագրով։ Այդ հոդվածում հեղինակը ամենայն մանրամասնությամբ և բարեխղճությամբ ճարտարապետական առանձնահատկությունների, հարեան ժողովուրդների սովորությունների և եկեղեցական կանոնների ուսումնասիրության հիման վրա աշխատում է պարզաբանել այդ շենքերի, այսինքն ժամատաների և գալիթների շինը

¹ Պատմութիւն Յովհաննու կաթողիկոսի, Երուսաղեմ, 1843, էջ 56։

² Թ. Թորամանյան—Էնյուքեր հայկական ճարտարապետության պատմության, էջ 147։

և նշանակութիւնը՝ նրան հաջողութեամբ է պարգևել, որ նախքան 7-րդ դարը պատարագիչ քահանաներին թույլատրւում էր գիշերել եկեղեցու ներսում, որը սակայն 7-րդ դարում արգելւում է և համաձայն Դրասխանակերտացու վերոհիշյալ վկայութեան այս նպատակով սկսում են կառուցել առանձին շէնքեր, որոնք կոչւում են ժամատուն:

«Ժամատուն 7-րդ դարու քահանաների բնակարան կնշանակելը, եկեղեցուց դուրս ազատ շինված... Փոքր ասիական հայաբնակ գավառներում մեջ տակավին կշարունակվի այս շինութեան սովորութիւնը և ժամատուն, խուց, մասնատուն, մատաղատուն և այլ անուններ կտրվեն անորը»¹

Այնուհետև զարգացնելով իր այս հոգւածը, նրա մեջ առնելով դավթիներէի ծագման և զարգացման պատմութիւնը, Թորամանյանն այնուամենայնիւ անավարտ է թողնում այս խնդրի լուծումը և դեռ ավելին, հարց է առաջ քաշում պարզաբանելու ժամատուն և դավթի տերմինների ակնհայտ շփոթութեան պատճառը և ժամանակը:

«Այժմ կմնա գիտենալ, թե ինչու համար հայոց եկեղեցիներուն կից սրահներուն ժամանատուն և դավթի իրարմէ տարբեր անուններ անխտիր գործածներ են և երբ է սկսել այդ անխտիր գործածութիւնը»²

Այս խնդրի պարզաբանման համար հետեւե՛ք այդ շէնքերի զարգացման պրոցեսին: Դրա համար անհրաժեշտ է վերհիշել պատմական այն միջավայրը, որտեղ պետք է իր հետագա զարգացումն ապրելին վաճառ ներսում նոր ծագած ժամատունը:

7-րդ դարի կեսից սկսում են արարական արշավանքները չրի և սրի է ենթարկւում ժողովուրդը և նրա բոլոր տեսակի իրավունքները: Մահից և գերութիւնից ազատված ժողովուրդը ենթարկւում է օտար տիրակալութեան դաժան ճնշմանը: Այդ արհաւիրքներից այլ և այլ քաղաքական պատճառներով որոշ չափով ղերծ էր մնացել եկեղեցին: Օգտւելով իր արտոնյալ վիճակից, նա զնալով էլ ավելի էր իրեն ենթարկում ժողովրդի բարոյական և հոգևոր կուլտուրան: Հոգևորականութեան ձեռքին

¹ Նույնը, էջ 155:

² Նույնը, էջ 147:

է կուտակվում դատը, դատաստանը, ուսուցումը նա էր հանգիստում միջնորդ ժողովրդի և օտար տիրակալության միջև։ Այս մեծ և ընդարձակ պարտականությունները կատարելու համար հոգեւորականութեան անհրաժեշտ էր ունենալ նաև որոշ հարմարութիւններ, այսինքն ուսուցման, դատական պրոցեսի, դանադան հալածների և ժողովների համար անհրաժեշտ էր ունենալ եկեղեցուց բացի նաև մի այլ շէնք։ Ահա այստեղ է, որ ստեղծվում են պայմաններ ժամատան հետագա զարգացման համար։

7-րդ դարի ժամատան, այսինքն վանքի միակ աշխարհիկ շէնքի ֆունկցիան դնալով ընդարձակվում է. նա դադարում է միայն բնակարան լինելուց և վեր է ածվում թե լատարանի, թե դատարանի—ասյանի, թե ժողովարանի և այլն։ Շուտով փոփոխությունները դառնում են անհրաժեշտութիւն քիչ թե շատ նշանակալից վանքի կոմպլեքսում։ Այս շէնքերը կրկնում են հայկական դուղական հազարաշեն տան ճարտարապետութիւնը, այսինքն ունեն չորս սյուների կամ ութ որմնասյուների վրա բարձրացող կոնաձև տանիք, որի կենտրոնում տեղավորվում են լուսամուտ—երգիկը։ Այս շէնքերի վերնահարկը վաղ շրջանում կառուցվում էր փայտից (ինչպես նաև դուղական տունը)։

Ինչպես վերը նշեցինք, համաձայն որոշ տրագիցիայի, որն իր սկիզբն է առնում միջնադարից, եկեղեցու կից շէնքերը կոչվում են և ժամատուն և գավիթ։ Մենք քննեցինք առաջին անվան ծագումը մինչև որոշ ժամանակաշրջան։ Այժմ քննենք նաև գավիթ անվան նշանակութիւնը, ծագումը և զարգացումը։ Եվ նոր, փորձենք բացատրել այդ երկու տերմինների շփոթութեան պատճառները։

Գավիթ — բառ տան և ապարանից և տաճարին և այլն. գավիթ տանն արքունի... (Հայկազյան բառարան)։

Թե դրաբարում և թե աշխարհաբարում գավիթ բառը գործ է ածվում միևնույն նշանակութեամբ, այսինքն նախասրահ, որն անհրաժեշտորեն կառուցվում է յուրաքանչյուր տան մուտքի առաջ, լինել դա շինականի տուն, թե արքայական պալատ։

Այսպիսի նախասրահները կառուցվում էին ղեռնա հնապույն ժամանակներից նաև եկեղեցու մուտքի մոտ, Լերիմն միայն արեւմտյան մուտքի, Երրեմն շուրջանակի (Օձուն)։ Սրանք բաց կողմերով, կամարակապ սյուներից կազմված սրահներ էին։ Այս տիպի գավիթները չափազանց տարածված են քրիստոնեական

եկեղեցիների շինարարութեան մեջ և կոչվում են Nartex, прит-
вор և այլն:

Ք. Թորամանյանը ապացուցում է, որ հայկական եկեղե-
ցիների մեծագույն մասը մինչև 10-րդ դարը ունեցել է նման
զավիթ:

11-րդ դարից սկսած և հատկապես 12—13-րդ դարերում հայ-
կական եկեղեցական ճարտարապետութեան մեջ մենք հանդիպում
ենք այնպիսի փոփոխութեան, երբ վերանում են նախկին փոքր
բաց զավիթները և սկսում են կառուցվել նոր մեծ ընդարձակ
սյունադարձ սրահներ, որոնք և կոչվում են երկու տարբեր
անուններով՝ ժամատուն և զավիթ: Այս շենքերը կից լինե-
լով եկեղեցուն, համարյա բոլոր դեպքերում, որպես կանոն կա-
ռուցվում էին եկեղեցու շինութեանից հետո, երբեմն անմիջապես,
երբեմն էլ տասնյակ տարիներ անց: Սրանք իրենց ճարտարա-
պետական ոճով շատ նման են գյուղական հազարաշեն շենքին
և ժամատանը, բայց արդեն կառուցված են շատ լավ հղկված և
մշակված քարից և գեղեցիկ քանդակազարդված են, հատկապես
սյուների և կոնաձև առաստաղը:

Ի՞նչ էր այս երևույթի պատճառը:

Ո՞րոնք էին այն հանգամանքները, որոնք առաջացրին
այս նոր երևույթը:

Ստիպված ենք նորից մի փոքր ակնարկ գցել պատմական
ժամանակաշրջանի և քաղաքական դեպքերի վրա:

11—12-րդ դարերում Հայաստանում նորից ստեղծվել էր
քաղաքական և սոցիալական այնպիսի դրություն, երբ քաղա-
քական ուժեղ իշխանութեան բացակայութեան պայմաններում
նորից հղորացրել էր եկեղեցու իշխանութունը: Սակայն փոխ-
վել էր և այն էլ շատ արագ նաև ժողովրդի սոցիալական
վիճակը և մտավոր աշխարհը: Կյանքի նոր պայմաններն էլ ավելի
էին առաջ քաշում աշխարհիկ բնույթի պահանջներ, կարիք է
առաջանում բնակչութեան ավելի հաճախակի և բազմաժամարդ հա-
վաքների, անհրաժեշտութեան է դառնում աշխարհիկ օրենս-
դրութեան և այլն: Պարզ է, որ բնակչութեան բոլոր պահանջ-
ները չին, որ հարկվում և իրագործվում էր տիրող իշխանութեան
կողմից: Բնական է, որ այդ պատճառով ժողովրդի մոտ առաջա-
նում են դժգոհութեան, որոնք և ուղղված են լինում եկեղե-
ցու, որպես ամենամեծ ֆեոդալի և նրա հովանավոր աստծու դեմ
(ազանդավորական շարժումներ): Այս բոլոր հավաքները, ժողով-

ները ընական է, որ տեղի էին ունենում գլխավորապէս եկեղեցու ներսում և այն էլ նրա կամ ժամատանը կամ գավթում: Գավթին իր փոքրութեամբ չէր կարող բավարարել ժողովրդի այդ աճող պահանջներին: Ժամատունը նույնպէս չէր բավարարում, սակայն այս անգամ ոչ թէ ժողովրդին, այլ հոգևորականութեանը և այն էլ ոչ այնքան իր տարածութեամբ, որքան զիրքով, քանզի տվյալ պայմաններում հոգևորականութեան անհրաժեշտ էր ժողովրդին էլ ավելի պահել ամոռ դատաստանի վախի տակ, այնինչ ժամատունը կառուցվում էր առանձին և չէր գտնվում աստծո «անմիջական ազդեցութեան տակ»: Օգտագործել այդ նպատակով եկեղեցին հնարավոր չէր երկու պատճառով՝ որպէս աստծո տուն այն չէր կարելի ապականել ոչ հոգևոր դործերով, և երկրորդ նա այլևս չէր բավարարում իր ծաւալով՝ նույնիսկ եկեղեցական սրբաբնակներին համար¹:

Ահա այս բոլոր հանգամանքները հոգևորականութեանը ստիպում են ժամատունը՝ վանքի միակ աշխարհիկ շէնքը, կցել եկեղեցուն: Այսպիսով միևնույն ժամանակ լուծելով երկու խնդիր. առաջինը, որ այս միակ աշխարհիկ շէնքը ևս առնել հոգևոր վերահսկողութեան տակ և երկրորդ ընդարձակել եկեղեցու տարածութիւնը աղոթողներին համար, եվ որովհետև նա կառուցվում է նախկին գավթի փոխարեն և ինքը ևս հանդիսանում է գավթի, ուստի կոչվում է այդ նոր շէնքի երկու բաղադրիչ մասերի անուններով՝ ժամատուն և գավթի: Ժամանակի ընթացքում պետք էր որ վերանար նրա ժամատուն անունը և մնար միայն գավթի: Եվ այդպէս էլ եղել է, բայց դժբախտաբար ոչ բոլոր աղբյւրներում: Այսպէս օրինակ Գանձակեցին երբեք չի շփոթում այն դեպքում, երբ Ստեփան Օրբելյանը շփոթում է,

Այն մասին որ այս նոր ընդարձակ գավթիք ունեցել է նաև աշխարհիկ բնույթ, մենք ունենք բաղմամբիվ փաստեր պատմիչների մոտ, իսկ ամենից փայլունը այն արձանագրութիւններն են, որոնք փորագրվում էին հատկապէս գավթիների պատերի վրա: Այսպէս օրինակ Հոռոմոսի վանքի գավթի (որ ամենահին օրինակն է) պատին փորագրված է բաղմամբիվ արձանագրութիւններ հարկային և անկտրական արտոնութիւնների և

¹ Н. Марр—Ани столица древней Армении. Историко-археологический набросок „Братская помощь“, 1898, 210.

այլնի մասին, սրանց հիման վրա Մառը ենթադրում է, որ զավթում ժողովուրդը հավաքվում էր ոչ միայն եկեղեցական զործերի համար, այլ և հասարակական և քաղաքական,¹ այսինքն զավթին օգտագործվում է այն նպատակով, որի համար նախկինում, մեկ երկու դար առաջ, ծառայում էր ժամատունը:

Այսպիսով ժամատան հետագա զարգացումը 12—13-րդ դարերի հոյակապ քարակերտ գավիթներն են:

Սակայն բոլոր դեպքերում չէր, որ վերանում էին ժամատաները և իրենց տեղը զիջում գավիթներին: Որոշ դեպքերում նրանք շարունակում են կառուցվել, անգամ 13-րդ դարում և դա հատկապես մեծ վանք դարձնելու, որտեղ միայն գավիթը և ճեմարանը չէին կարող բավարարել նրանց պահանջներին: Այսպիսի փաստեր մենք ունենք Հաղբատում՝ Համազասպի տունը, Գեղարդում՝ Ռուսուքանի և Պապքանի կառուցած ժամատունը և վերջապես Նոր Գեաղիկի մարտիրոսաշեն ժամատունը, որն ավելի հին է եղել, քան նախորդ երկու օրինակները:

Մարտիրոս վանահոր հետևյալ կառուցումը սբ. Գրիգորի հինդ խորան եկեղեցին է, հավանաբար Մխիթար Գոշի կառուցած փայտակերտ եկեղեցու փոխարեն: Խորեզմի Շահ Զալալդ-գինի արշավանքները առժամանակ կանգնեցնում են շինարարությունը: Եկեղեցին ավարտվում է 1231 թվին ոմն Գրիգորի և նրա եղբայրների կողմից: Այդ մասին մենք հիշատակություն ենք գտնում մուտքի վերնասյամի արձանագրություն մեջ (տես № 12):

Այս Գրիգորի մասին հիշատակում է նաև Գանձակեցին, անվանելով նրան Գրիգոր Կաթալեցի: Կիրակոսը նշում է նաև, որ հենց սկզբից և եթ եկեղեցու ծախսերը հոգում էր նույն այդ Կաթալեցին: Սակայն Գանձակեցու մոտ կա մի շփոթում: Եկեղեցու ավարտման թիվը նշանակված է 1241 (Ո Ղ.), մինչդեռ շատ ավելի պահանջված արձանագրություն մեջ ՈԶ թվին է (1231):

Հավանաբար սա Կիրակոս Գանձակեցու ձեռագրի արտագրողների սխալն է՝ Ղ. և Ջ գրերի շփոթությունից առաջացած:

Սուրբ Գրիգորի եկեղեցին կառուցված է սրբատաշ քարերից: Հատակագիծը նույնն է, ինչ մայր տաճարինը, բայց ավելի փոքր: Արևելյան կողմում կան երկհարկանի խորաններ: Ունի մեկ մուտք: Գմբեթը նդել է քանդված և վերականգնվել է 1938 թ. Հուլ. Պահպ. կոմիտեի կողմից: Հարավային պատի վրա

ունի արևի ժամացույց: Մուտքի ձախ կողմի վրա կան խաչ-քարեր:

Եկեղեցու երկաթությունն է 5,56 մետր, լայնությունը՝ 5,76:

Այս եկեղեցին հետաքրքրական է և մի այլ տեսակետից: Եկեղեցու արտաքին տեսքը ոչ մի կասկած չի հարուցում, որ շինքը կառուցված է մի պլանով և բոլոր մասերը միաժամանակ: Սակայն խորանների վրա կան երեք արձանագրություններ (տես № 12, 14, 13), որոնք թվարկում են որոշ անձնավորություններ և նշում են, որ խորանը կառուցված է նրանց միջոցներով:

12. Ծառայն Աստծոյ Գերդ ևւ ամուսին իւր Կատայ
ևւ գաւակսն նոցին շինեցին իւրեանց ընչիւք
գլխորանս...

13. մեք եղբարքս — — — — —
— — — — — գմեր հո
գւոյ արդիւնքս յեկեղեցոյ շի-
նութիւնս տուաք — — — — —

14. Ի տաւնի սուրբ խաչին Ա. աւր պատարագ Խա-
չատուր վարդապետին ևւ եղբարց իւրոց ևւ ծնո-
ւացն զի նոցա ինչիւք շինեցաւ խորանս

Այսպիսով մի շինքի վրա ստացվում է շինարարական չորս արձանագրություն, որոնցից վերջին երեքը խոսում են միայն խորանների կառուցելու մասին:

Այս տարօրինակ երևույթը ուսումնասիրել է Հ. Ա. Օրբելին իր «О двух терминах в надписях Ани»¹ հոդվածում և աղել է սպառիչ պատասխան:

Անիի պարիսպների արձանագրությունների մեջ նույնպես հանդիպում են նման տիպի արձանագրություններ. հեղինակը

¹ Известия Российской Академии Истории материальной культуры том I, Петроград. 1921.

քան մեծ թիվը Այս մեծ հայրենասիրութիւնը կանգ չէր առնում պատմական և քաղաքական և ոչ մի արհաւիրքի առաջ: Շինարարական արձանագրութիւններում մենք հանդիպում ենք անվանի իշխանների, խոշոր առևտրականների, արհեստավորների և հաճախ նաև կանանց անունների: Սերը ղեպի հայրենի շինարարութիւնը բնորոշ էր բոլորին, մեծին և փոքրին, իշխանին և ռամբկին, տղամարդուն և կնոջը:

1232 թվին, այսինքն սբ. Գրիգոր եկեղեցու ավարտման հաջորդ տարին սկսվում է մոնղոլների առաջին արշավանքը ղեպի Հայաստան: Կանգ է առնում խաղաղ շինարարական կյանքը: Երկիրը ենթարկվում է սրի և հրի: Մոնղոլների ասպատակութիւնը դո՛ւ են դառնում Հայաստանի գյուղերն ու քաղաքները: Սպանվում, թալանվում և գերեւորվում է ժողովուրդը, գերութիւն են ենթարկվում նաև Նոր Գետիկի միաբանները, Վանական Վարդապետը և Կիրակոս Գանձակեցին: 1236 թվին արշավանքի վերջում գերութիւնից վերադառնում է Գանձակեցին, որը տեսնում է, որ Նոր Գետիկը «...Աւերեալ էր ի նոցանէ և այրեալ շինուածքն»...¹

Սակայն հենց որ մի փոքր հեռանում են դաժան նվաճողների ձեռքի սմբակների ձախերը, նորից վերսկսվում է շինարարութիւնը Հայաստանում: Վերաշինվում և վերականգնվում է նաև ավերած և այրած Նոր Գետիկը: Հաջորդ 1237 թ. արդեն կառուցվում է մի նոր եկեղեցի, որն իր արվեստով գերազանցում է նախորդներին:

Այս նոր եկեղեցին կոչվում է նույնպէս սբ. Գրիգոր: Աւաջինի հետ չչիոթելու համար սա կանվանենք երկրորդ սբ. Գրիգոր:

Գանձակեցին այս եկեղեցու կառուցումը վերագրում է Գրիգոր Տղա¹ իշխանին:

«Սա (Գրիգոր Տղա իշխանը—Հ.Զ.) խնդրեաց յԱւագէն, յորդուոյն Իւանէի, զվանքն Գետիկ, իւր տեղի գերեզմանի»

¹ Գանձակեցի, էջ 239:

² Գրիգոր Տղա իշխանը եղել է Իվանե իշխանի որդի Ավագի հեջուքը (սենեկապետ), Վախթանգ Հաթերքցու թոռը: Պատմութիւն մեջ հայանի է որպէս Կայան բերդում պաշարված Ավագի ղեկավան, որը Չարմաղանի ժող է ուղարկվում նրան հալածելու Ավագի անձնատուր լինելու համաձայնութիւնը: Սրա տեսնը մի քանի անգամ հիշատակվում է Հոռոմոսի արձանագրութիւններում:

և վասն յոյժ սիրելոյ զնա՝ ետ նմա Գնեաց զիւղ մի ի նըմանէ Վաշխէ անուն մերձ յԱղստեմ, ետ զայն ի վանքն և ալլ բազում արդիւնս, գրեանս և խաչս և անասունս։ Շինեաց և հրաշագան եկեղեցի մի երեք խորան, մերձ ի գաւիթս եկեղեցւոյն, շինուած զարմանակերտ, և անուանեցաւ եկեղեցին յանուն սրբոյն Գրիգորի՝²

Նկ. 3. Երկուրդ ու Գրիգոր եկեղեցւու արեւմտյան նախասր

² Գառնակեցի, էջ 210.

Աստվածածին եկեղեցու բնօրինակը արձանագրութեան համաձայն (արձ. հ. 3) այս Գրիգորն իրեն անվանում է «Հեջուր ամիր սպասալար Ավագի, որդի Սմադատա, որդւոյ մեծին Վախտանգայ կողմնապետաց աշխարհին Արցախա՝, այսինքն Նոր Գետիկի հիմնադրմանը օգնող, Մխիթար Գոշի բարեկամ Վախթանգ Հաթերքցու թուր»:

Երկրորդ սբ. Գրիգոր եկեղեցին երեք խորան ունեցող քառանկյուն, թաղակապ մի գողարկ եկեղեցի է, երկթեք սալահատակոված տանիքով, առանց դռնիթի, ներսից և դրսից գեղեցիկ քանդակազարդ Նշանավոր են նրա մուտքի մոտ գտնվող երկու սքանչելի խաչքարերը, որոնցից մեկը գտնվում է երևանի Պետական Պատմական թանգարանում և հանդիսանում է հայ միջնադարյան քանդակագործութեան լավագույն նմուշներից մեկը (տես նկ. 5, 6):

Այս եկեղեցին թե իր արտաքին տեսքով, և թե իր նուրբ քանդակներով, խիստ կերպով տարբերվում է վանքի մյուս շենքերից, ինչպես երևում է թե եկեղեցին շինել տվողը և թե նրա վրա աշխատող վարպետները առանձին սիրով և հոգատարութեամբ են վերաբերվել այդ շենքի կառուցման և նրա քանդակազարդման գործին:

Այս հուշարձանը և հատկապես նրա մուտքի խաչքարերը իրենց դարձաքանդակներով ուրույն տեղ ունեն հայկական արվեստի պատմութեան մեջ: Նրանք կատարելութեան են հասցնում այն ոճը, որը արվեստագիտութեան մեջ հայտնի է «Սելջուկյան ոճ» անունով:

Սելջուկյան, այս նեղ անվան տակ պարունակված է արվեստի մի ամբողջ էպոխա, որն իր գոյութունը պահպանելով ամբողջ երկու դար, իր մեջ ընդգրկում է մի հսկայական տարածութուն՝ Փոքր Ասիա, Անդրկովկաս, Իրան և Միջին Ասիա:

Այս ոճը ստեղծված է բաղձաթիվ ազգերի, — անկախ նրանց զավանանքից — ջանքերի միջոցով: Յուրաքանչյուր երկրում ունենալով իր ուրույն ազգայինը, տեղականը, նա ունի նաև մի ընդհանուր գիծ, որը ստացել է տարբեր ազգերի ու ժողովուրդների ոճերի սինթեզից:²

¹ Գանձակցի. էջ 210:

² Այն ժամանակ տես Н. Я. Марр «Ани» № 65—70, И. А. Орбели — «Проблема Сельджукского искусства», Труды III Иранского международного конгресса, Москва—Ленинград, 1939.

Հուշարձանի վրա եղել է շինարարության արձանագրություն, որը դժբախտաբար շատ վատ է պահպանվել (արձ. 18):

Վերջին շենքը, որը կառուցվում է նոր Գետիկում, վանքի զիմացի սարալանջի վրա գտնվող ս. Գեորգի երեք խորան ունեցող եկեղեցին է:

Այս եկեղեցու բնմի արձանագրությունից երևում է, որ նա կառուցված է ՉԴ (704—1255 թվին) խաչատուր վարդապետի և Բարսեղի կողմից:

Այդ մասին Գանձակեցին էլ գրում է.

«...և յութհարիւր երեք թուին՝ խաչատուր վարդապետն և եղբայր իւր Բարսեղն շինեաց եկեղեցի մի երեք-խորան հանդեպ վանիցն, գմբեթաւոր, յանուն սրբոյն Գեորգեայ»¹:

Հ.Գ.Կ. Դիլիջանի շրջանի ուղեցույց ակրոմում սա համարվում է սւր. Հովսիսիանց՝ մատուռը, որը, ինչպես վերը տեսանք, բոլորովին այլ շենք է:

Մի երեք խորան փոքր, անշուք, գմբեթավոր եկեղեցի է շինարարական միակ արձանագրությունով (տես արձ. № 16):

Սրանով ավարտվում է շինարարությունը նոր Գետիկի վանքում:

Հայաստանի պատմական ճարտարապետական հոյակապ կոթողներ կերտող հանճարեղ վարպետներին բնորոշ է անսահման համեստությունը:

Բաղմաթիվ հուշարձանների վրա մեզ հայտնի են հազվագյուտ վարպետների անուններ, այն էլ մենք կարող ենք կարգալ քանդակված շենքի որևէ հեռավոր, մութ անկյունում:

Թերևս նոր Գետիկն այս կողմից մի քիչ ավելի երջանիկ է, որովհետև նրա վրա պահպանվել են մի քանի վարպետների անուններ:

Նոր Գետիկի շինարարության վրա աշխատող վարպետներից ամենանշանավորը Մխիթար հյուսն է. սա եղել է վանքի միա-

¹ Գեաք է լինի յոթհարիւր չորս թուին:

² Գանձակեցի, 211:

բան և երկար տարիներ աշխատել է վանքի շինարարութեան վրա՝
Գավթի հյուսիսային կամարի վրա կարգում ենք.
Եւ Մխիթար հիւան միայրան և աշխատող
այս եկեղեցոյ ի մ'անկութենէ մինչ ի ծերութիւն
շինեցի զսուհա աղաւթից... (արձ. № 9),

Նկ. 4. Վարդես Գողոսի արձանագրու-
թյունը խաչքարի քանդակների մեջ

նագրությունը սբ. Գեորգ ժառուռի վրա է քանդակած (№ 16),
որտեղ սակայն անուններ չկան.

...Տէր Աստուած ողորմեա... Եւ ամենայն աշխատու-
ղացն ի սմա:

Զանգակատան № 17 արձանագրութեան վերջին տողերը.

«Արդ աղաչեմ զամենայն ժառանգաւորսդ յիշման
արժանի արնէք զամենայն աշխատեալսն ի սմա
սուաւել զԱբիսոն եւ զԳրիգորն:

Եվ վերջապէս չափազանց համեստորեն է հիշված չքնադ
խաչքար քանդակող ՊԱԻԴՈՍԻ անունը, որ զետեղված է խաչքա-
րի զարդաքանդակների հյուսվածքների մեջ:

Հաւանաբար այս նույն Գողոս վարպետի ստեղծագոր-
ծութեան արդյունքն է նաև եկեղեցու պատերի վրայի ներսի և
զրսի քանդակները:

Ավարանելով վանքի շինարարության պատմությունը, փորձենք արձանագրությունների և մատենագրական տեղեկությունների հիման վրա հնարավորին չափ վերականգնել նաև վանքի ներքին կյանքը:

Արձանագրությունների տվյալներով մենք կարող ենք կազմել նաև Նոր Գետիկի վանքի վանահայրերի մոտավոր ցուցակը:

Հետաքրքրական է մի հանդամանք, որ Գոշն իր վանքում վանահայր չի եղել: Հավանաբար նա եղել է միայն վանքի հոգևոր առաջնորդը, և ուսուցիչը, իսկ մյուս գործերը հանձնված են եղել վանահորը:

Տաճարի կառուցման արձանագրությունը (№ 1) հիշատակում է:

«Ձեռամբ վարդապետին Մխիթարա և հայրութեան վարդանա»:

Այստեղից երևում է ուրեմն, որ Նոր հիմնադրվող վանքի առաջին վանահայրն է եղել վարդանը 1191 թվին:

Գանձակեցին պատմում է, թե Մխիթարը ղգալով իր մոտալուտ վախճանը, հավաքում է վանքի միաբանությունը և իր աշակերտներին, օրհնում և նրանց վանահայր է կարգում իր աշակերտներից լավագույնին՝ Մարտիրոսին:

«...և զմի ոմն ի նոցանէ ընտրեալ, Մարտիրոս անուննորա, որ աշակերտ և ընտանի էր նմա, կացոյց զնա առաջնորդ նոցա, մանուկ տիօք, բայց կատարեալ իմաստութեամբ, այր քաղցրաձայն՝ յերգս պաշտամանն, և ատատամիտ ընթերցող, և երազ ի զընթիւն. նմա հրամայեաց իշխել նոցա»:

Մարտիրոսն այսպիսով դեռ երիտասարդ, վանահայր էր նշանակվել Նոր Գետիկի վանքում: Նա այդ պաշտոնը վարել է 40 տարի: Նրա անվան հետ է կապված վանքի բավական մեծ Գոշ, Հ.Զ.) կալան առաջնորդությունը՝ գլխում մեծ գովասանքով է խոսում Մարտիրոսի մասին:

¹ Գանձակեցի, էջ 207:

² Նույնը, էջ 209—211:

«Փառաւորեցաւ վանքն և հռչակեցաւ սուրբ վարդապետին՝
իմաստութեամբ Մարտիրոսի առաջնորդին. քանզի այր շինա-
քար էր»¹

40 տարուց հետո Մարտիրոսը իր կամքով հեռանում է
այդ պաշտոնից, հալանաբար ծերութեան պատճառով:

Դժբախտաբար միայն մի արձանագրութիւն, այն էլ ան-
թվակիր, հիշատակում է Մարտիրոսի անունը:

«Ի Հայրութեան Մարտիրոսի»

Մարտիրոսին փոխարինում է Մխիթար վարդապետը:
Արձանագրութիւններից մեկում մենք կարգում ենք.

«Ի Հայրութեան Մխիթարա վարդապետի»:

Գանձակեցին վերահիշյալ գլխում գրում է.

«Կալաւ յետ նորա (Մարտիրոսի Հ.Ձ.). Մխիթար ոմն և
այլ սա, և այլ նա, Յովասափն, և այլ սակաւօրեայ, և
Աբրահամ վարդապետն»²

1260 թվի Հով. Արմանեցու արձանագրութեան մեջ (№ 7),
որով նա Գետիկի բնակիչներին ազատագրում է Գոնցա Խաթու-
նին վճարվելիք հարկից, հիշատակում է

«...Ի Հայրութեան Աբրամի—վարդապետի...»

Նույն գլխի վերջում Գանձակեցին գրում է.

«Եւ ապա տէր Յովհանէս Արմանեցին, որ և Հաղարծնին
էր առաջնորդ, ձեռնադրեցաւ եպիսկոպոս ի յուր՝ հարիւր
հինգ թուականին: Սա շինեաց ի Հաղարծնն զսեղանա-
տունն երեկելի սրբատաշ վիմօք. և ապա զնաց ի մեծ
աթոռն Հաղարտ»³

Գատմիչի այս հիշատակութիւնը պետք է դնել 1260 թվա-
կանից հետո, որովհետև 1260 թ. վանքի վանահայրն էր Աբրա-
համ վարդապետը, իսկ Արմանեցին այդ ժամանակ ըստ Գանձա-
կեցու արդեն եպիսկոպոս էր և հալանաբար Հաղարծնի առաջ-

¹ Գանձակեցի, էջ 209:

² Նույնը, էջ 210:

³ Պետք է լինի «յաւթ հարիւր»—հակառակ դեպքում կստացվի 1336, այն-
քան պետք է լինի 1256:

⁴ Գանձակեցի, էջ 211:

նորդ, Նա 1260 թվից հետո միայն կարող էր լինել նաև Նոր Գեորգի վանահայրը:

Սրանով սպառվում են Գանձակեցու տված տեղեկությունները վանքի առաջնորդների մասին: Նվազում են նաև արձանագրությունների տեղեկությունները:

1273 թ. Նոր Գեորգի վանահայր է եղել Հովասափը, որին երևազեմի № 1288 ձեռագրի գրիչն անվանում է «ամենայնիւ օրինակ բարեաց վարիւք և բանիւք»:

Ումեկի որդի Ճարի 1285 թվականի արձանագրությունները հիշատակում են վանքի առաջնորդ Ղասար վարդապետին:

Վերջին տեղեկությունը գտնում ենք (№ 17) 1291 թ. արձանագրության մեջ, ուր Սարգիս վարդապետ անունով մեկը հիշվում է իբրև վանահայր Նոր Գեորգի:

«Սարգիս վարդապետ հայր վանից»:

Սրանով ավարտվում է մեր ունեցած տեղեկությունները վանքի առաջնորդների մասին:

Վերոհիշյալ տեղեկությունների հիման վրա Նոր Գեորգի վանահայրեր են հիշվում հաջորդական կարգով հետևյալ վարդապետները՝ վարդան վարդապետ—1191—1212 թ.թ., Մարտիրոս վարդապետ 1212—1252 թ.թ., այնուհետև Մխիթար վարդապետ, Հովասափ վարդապետ, Աբրահամ վարդապետ (1260), Հովհաննես վարդապետ, Հովասափ վարդապետ, Ղասար վարդապետ (1283), Սարգիս վարդապետ (1291):

Այսպիսով մենք հնարավորություն ունենք մեկ դարի ընթացքում թվարկել Նոր Գեորգի առաջնորդների մոտավոր ցուցակը:

Նոր Գեորգի վանքը պատմության մեջ հայտնի է նաև որպես դպրոց, որտեղ սովորել և գործել են հայկական կուլտուրայի նշանավոր գործիչներ:

Դպրոցը հիմնադրել է Մխիթար Գոշը, որը և 20-ից ավելի տարիներ եղել է այդ դպրոցի ղեկավարը: Նրա ուսուցչական համբավը տարածված է եղել ամենուրեք, նրա շուրջն էին համախմբվում տարբեր տեղերից բազմաթիվ աշակերտներ, որոնցից ոմանք նույնիսկ թաքցնելով իրենց վարդապետական կոչումը՝ գալիս էին նրա մոտ նորից սովորելու:

«Բազումք որ էին ի կարգի վարդապետաց ծածկէին զինքեանս և դային ի կարգի աշակերտաց կալով ուսա-

նէին ի նմանէ, և առնուին վերստին հրաման և բաղումք յաշակերտաց նորա հասին ի պատիւ վարդապետականն¹։

Նոր Գետիկի վանքը կարճ ժամանակամիջոցում դառնում է նշանավոր կրթական և կուլտուրական կենտրոն։

Գանձակեցին մի հատուկ գլխում թե «ոյք էին որք երեւելիք էին յաշակերտսն նորա»² գրում է Մխիթար Գոշի աշակերտների մասին։

Պատմիչը հատկապէս նշում է մի քանի աշակերտների, նախ Հովհաննէս Վանական Վարդապետ Տալուշեցուն³ (որին աշակերտել է ինքը Գանձակեցին)։ Պատմիչը մեծ գովասանքով է խոսում նրա մասին։

Վանական Վարդապետը ծնվել է 1181 թ. և մահացել 1251 թ.։

Գեղեցիկ է Գանձակեցու տված բնորոշումը նրա մասին.

«Հալածանքի մէջ քաջարի հովիւ եւ տառապանաց մէջ անխոնջ ուսուցիչ»։

Վանականի գլխավոր գործը պետք է լիներ նրա մոնղոլների պատմութիւնը, որը ցավոք սրտի, մեղ չի հասել. նրա այս գործի մասին շատ մեծ գովասանքով գրում է Գանձակեցին։ Բացի այս, Վանական վարդապետը հայտնի է նաև մի շարք եկեղեցական աշխատութիւններով, Նոր Գետիկի վանքում մնացել է նրա գրած արձանագրութիւնը (№ 19)։

«ԶՅՈՂԱՆՆԷՍ ԶՎԱՆԱԿԱՆՆ ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻՇԵՅԵՔ»

Այնուհետև Վանական վարդապետը տեղափոխվում է Գանձասար, կառուցում է Խորանաշատ եկեղեցին, ուր և հիմնում է իր դպրոցը։ Այստեղ իր աշակերտների հետ 1232 թվին նա դերի է ընկնում մոնղոլների ձեռքը, որանդից ազատվում է ժողովրդի կողմից նրա փոխարեն լծարած փրկանքի շնորհիվ։

Գերութիւնից վերադառնում է նորից Խաղանաշատ, որտեղ և 1251 թվին մահանում է։

Ինչպես վերը տեսանք, Մ. Գոշի լավագույն աշակերտներից էր նաև Մարտիրոս վարդապետը, որի շինարարական գործունեութեան հետ ծանոթացանք վերը։

¹ Գանձակեցի, էջ 205։

² Նույնը, էջ 205—206։

³ Հ. Հ. Ոսկեւան—Յովհաննէս Վանական Վարդապետ, «Հանդես Ամսօրյա, 1921 թ.», Զարեանգլխացի—«Հայ դպրութեան պատմութիւն», 730—736, Ալիւսան—Հայագատում, 105։

Գանձակեցին հիշատակում է նաև մի քանի աշակերտների անունները.

Թորոս վարդապետ, «առաջնոյն Թորոս անունն ի սահմանացն Մելիտենեայ Հայոց, հայր նորա Հայկազն և մայր նորա Ասորի, այր հեղ և խոնարհ առաքինի և աղքատասէր յոյժ, ասպնջնական օտարաց և առատ ի տուրս, որ, զժամանակ կենաց իւրոց բարիքն ապէս վարեալ ի ձերութիւն պարարտութեան յաւելաւ առ հարս իւր, և կայ թաղեալ ի հաշականուն վանքն Հաղբատ ի գլուխ վանացն ի զերեզմանս եպիսկոպոսացն և վարդապետացն...»¹

Նոր Գեաթիկի մյուս նշանավոր աշակերտն է մեզ ծանոթ Կիրակոս Գանձակեցին:

Արա մասին կենսագրական տեղեկութիւններ կարելի է քաղել իր պատմութեան տարբեր գլուխներից: Ծնվել է Գանձակում 1201 թվին, մահացել է 1272 թ. Կյանքի մեծադուլն մասը անց է կացրել Նոր Գեաթիկում: 1232 թվին նա գերի է ընկնում ժողովրդների ձեռքը: Եվ որովհետև նա տիրապետում էր հայերենին, Պարսկերենին և թուրքերենին, մոնղոլ զորավարները նրան օգտագործում էին որպես քարտուղար և ոչ մի փրկանքով չէին ցանկանում ազատել:

1236 թ. Կիրակոսը փախչում է զերութիւնից և վերադառնում Նոր Գեաթիկ:

Կիրակոսը եղել է վանքի հեղինակավոր անձնավորութիւններից: Թերևս նա էլ Մխիթարի նման դեկավարում էր վանքի զպրոցի մտավոր կյանքը:

Այսպես, օրինակ, համաձայն № 7 արձանագրութեան, Հովհաննես Արմանեցին ազատում է Նոր Գեաթիկի ժողովրդին հարկից «ի խնդրոյ Կիրակոս վարդապետին», որը հավանաբար Գանձակեցին պետք է լինել:

Նոր Գեաթիկում տնտեսական է Կիրակոս Գանձակեցու անվամբ ևս մի արձանագրութիւն, որի համաձայն վարդապետը վանքին է նվիրում 20 դիրք, 40 դահեկան, մեկ շուրջառ և կավաւորում է դասեր կոչված բաժանմունքներ եկեղեցում (արձ. № 20):

Գանձակեցին շատ մեծ ծառայութիւն է մատուցել հայ

¹ Գանձակեցի, էջ 203:

պատմագրութեանը իր «Պատմութիւն Հայոց» աշխատութեամբ։
Նրա պատմութեանը սկսվում է Գրիգոր Լուսավորչից և
հասնում է մինչև 1265 թիվը, հիմնական մասն է կաղմում վեր-
ջին դարի գեպքերը։

Ի տարբերութեան միջնադարյան մյուս պատմիչների, նա
խորհիկա չէ, այլ մանրամասն և հանգամանորեն գրված պատ-
մութեան։ Լեզուն պարզ է և գեղեցիկ։

Այս աշխատութեանը կարևոր է ոչ միայն հայոց պատ-
մութեան համար, այլ և Ազրբեջանի, Միջին Ասիայի և հատկա-
պես մոնղոլների պատմութեան համար։

Այս հանգամանքով է բացատրվում այս դրքի լայն տա-
րածումը։

Գանձակեցին ունեցել է հայերեն երեք հրատարակութեան
(Մոսկվա, 1858, Վենետիկ 1865, և Թիֆլիս 1909), ֆրանսերեն
լեզվով երկու հրատարակութեան (առաջինը թարգմանել է Պե-
տերմանը, Բեռլին 1858, երկրորդը Բրոսեն Փարիզ, 1871)։ Բաղ-
վածորեն ուսներեն է թարգմանել զանազան հատվածներ Բե-
րովսե Պատկանյանը։

Վերննայի № 84 ձեռագրում կիրակոսը կոչվում է «կիրա-
կոս ընտրեալ վարդապետ ի մեծահոգակ ուխտէն Գեաղայ»։

13-րդ դարի ընթացքում այս գաղտնի սաներն արդեն
սկսում են ուրիշ տեղերում հիմնել իրենց դպրոց-վանքերը և էլ
ավելի տարածել Նոր Գեաղիկի արաղիցիաները։ Այդ ճյուղավորու-
թյուններից ամենից նշանավորն է Գոշի լավագույն աշակերտ
Վանական վարդապետի հիմնած վանքը Թորանաշատում, Այնու-
հատե Նոր Գեաղիկի աշակերտներից հանդիպում են նաև այլ
վանքերում։

13-րդ դարի 2-րդ կեսից Նոր Գեաղիկը սկսում է թուլանալ,
իսկ դարի վերջին բոլորովին դուրս է գալիս աստվարեղից։ Նրա
աշակերտները ցրվում են այլ վայրեր և հավատարիմ մնալով
իրենց դպրոցին նրանցից շատերը իրենց նույնիսկ Գեաղիկի
մականունն են տալիս։ Այսպես օրինակ 1328 թվի Գլաձորում
գրված ավետարանի գրիչ Դավիթը իրեն անվանում է Գեաղիկցի։

Դժբախտաբար Նոր Գեաղիկի դպրոցի զործունեութեան և սա-
ների մասին մեզ շատ քիչ տեղեկութեաններ և փաստեր են հա-
սել, եղածներն էլ ոչ միշտ են լրիվ և սպառիչ։ Այնուամենայնիվ
ունեցած տեղեկութեանները բավական են դպրոցի արդյունա-

վեա և հոռն գործունեության մասին քիչ թե շատ լլիվ տեղեկություն կազմելու համար:

Թվում էր, որ դպրոցի գեմը պատկերացնելու համար բավական է նշել նրա ներկայացուցիչներին միայն երեքին՝ Մխիթար Գողթին, Վանական վարդապետին և Կիրակոս Գանձակեցուն, որպեսզի պարզ լինի նրա խոշոր դերը հայկական միջնադարյան կուլտուրայի զարգացման գործում:

Նոր Գեորգիի սրբա ժամանակի նշանավոր վանք, որը ուներ դպրոց, ուր մեծ թվով աշակերտներ են սովորել, որտեղ եղել է նաև գրադարան, չէր կարող չծառայել իրրե վայր նաև ձեռագրերի արտագրության համար:

Յալոք սրտի Նոր Գեորգիում գրված և արտագրված ձեռագրերից նույնպես մեզ շատ քիչ օրինակներ են հասել:

Առաջին ձեռագիրը մի երկաթագիր նկարազարդ ավետարան է, որը միաժամանակ եղել է Նուխավ Գեոքբուլաղ դպրոցում¹ ձեռագիրը գրված է Թադրակյան Զաջուրի գուստր Վանենի իշխանունու պատվերով 1232 թվին Հովսեփոսի վանքի համար²:

Ձեռագրի էջ 3429-ա հիշատակարանը հետևյալն է.

«Արդ գրեցաւ սա ի թուիս հայոց ՈԶՍ. (681—1232) ի գաւառիս Կայենոյ ի գերահռչակ ս. ուխտիս Գեորգայ, քնդ հովանեաւ ս. Ասուածնիս եւ սր. Լուսավորչիս Գրիգորի, ձեռամբ մեղապարտ Ստեփանոսի յիշխանութիւն իշխանաց իշխան Աթաբեկ Իւաննի և որդւոյ նորա Աւագին, եւ վանս զի Վրաց Թագաւոր ոչ գոյր, ունէր զաթոռակալութիւնս գուստր Թաժարին եւ ի հայրապետութեանն հայոց ար Կոստանդնի եւ յԱղուանից հայրապետութեանն Յովհաննիսի Արդ աղաչեմ զամենեւեան որք ընթեռնուք կամ ընդաւրինակէք յիշես—

էջ 342բ- չիք ի տէր Աստուած գրիստոսասէր պատրոնն զՎանենի գտաացող սուրբ մատենիս յիշեալիք ի Գա, զհայր նորա գրարեպաշտ իշխանն զԶաջուր եւ զայն սուրբ նախնիսն նորա Յիշեալիք ի տէր զմեղապարտ գրիչս զՍեփանոս եւ զծնաւդս մեր

Յայսմ ամի եկն ազգն նետողաց եւ զմայրաքաղաքն Գան-

¹ Թե որտեղ է գտնվում նա այժմ, հայտնի չէ, թերևս նույն տեղում:

² Թե այս և թե հետևյալ ձեռագրերը հնարավորությունը չունենալով անձամբ ուսումնասիրել, տեղեկությունները քաղել եմ Գ. Վ. Հովսեփյանի աշխատություններից. ա) Թադրակյանը և Գողթինը, պր. Ա. և հավելված Բ. Վնյուսի և ուսումն. հայ. մշակ. և այլն, պր. Ա.

ձակ հիմն ի վեր արարեալ կոտորեաց զժարդ ևւ զանասուն ևւ զբազումս ի քրիստոնէիցն»:

Մյուս ձեռագիրը գրված 1273 թ. գտնվում է Երուսաղեմում և կրում է 1288 համարը:

Մեզ ծանոթ է միայն նրա հիշատակարանը:

«Յամի ևւթն հարիւրերորդի քսաներորդի երկրորդի թուականութեան հայոց, յորում ժամանակի կուէր: Զուգափառութեամբ ճշմարիտ աթոռակալ լուսաւորին մերոյ տր. Յակոբ և յԱղուանից տր. Ստեփաննոս ևւ ի տիեզերակալութեան Ապողանին ևւ յանիշխանութեան մերոյ աշխարհո, յաթաբեկութեան Սաղունին ևւ տէրութեան զեղոյս ճարին: Աստանաւր կատարեցաւ տառ մատենիս ի սր. ևւ ի հռչակաւոր վանս Գեառկայ ընդ ևւ սր. Ածածնիս... առ ոտս սր. ևւ վսեմապայծառ վարդապետիս Յովասարիս, որ է ամենայնիւ, աւրինակ բարեաց վարիւք և բանիւք...»¹

Երևանի Պետական Մատենադարանում կա մի թղթի ձեռագիր № 2606, որը համարվում է գրված Նոր Գեառկում: Սա Մխիթար Գոշի «Մեկնութիւն համառոտ մարդարեության երեմիայի» աշխատութիւնն է: Արտագրված է 1197 թվին, ամփոփված է ուշ ժամանակի կաշեպատ կազմի մեջ: Զարդանկարներ չունի: Երեմիայի մարդարեության վերջում գրված է իրեն Մխիթար Գոշի հիշատակարանը, որը կրում է 1187 թվականը և նշում է, թե «Գրեցաւ յանապատիս Գեառկայ»:

Սրանից հետո գալիս է բուն ձեռագրի հիշատակարանը, գրված տաս տարի հետո, ոմն Դավթի կազմից, որը հավանաբար արտագրել է Գոշի ինքնագիր օրինակից, սակայն որտեղ նշված չէ Մխ. Գոշի հիշած Գեառկը. զա հին Գեառկն էր, որը սակայն շուտով կործանվում է: Զեռագրի արտագրման տարին (1198) Մխ. Գոշն արգեն գտնվում էր Նոր Գեառկում: Կարելի է ենթադրել, որ այս ձեռագիրն արտագրվել է Նոր Գեառկում, որին երբեմն ուղղակի Գեառկ էլ էին անվանում, սակայն եղած տեղեկութիւններով հաստատել այդ կարծիքը հնարավոր չէ:

Նոր Գեառկի վանքը բաղկան մեծ կալվածքներ է ունեցել: Կալվածքների մի մասը ստացել է վանքը հիմնադրման և

¹ Նույնը:

ստանալատարության անթիվ, իսկ մյուս մասը, հետագայում, նվերներով միջոցով:

Զաքարի և Իվանի իշխանները վաճառքի կառուցումն աշխատելուց հետո, բոլոր Գանձակեցու, նվիրում են.

«...Սահման ջրադարձովք լեռնէ ի լեռոն, և բով մի յԱրասաձոր և զԶօրոձոր ի նահանգին Բջնոյ և զԱշաւա ի գլուխ վանացն Շինեցին և ինքեանք գիւղ մի մերձ ի ծովակն փոքրագոյն անհարին խորութեամբ, և անուանեցին զգիւղն յանուն ծովակին Տղրկածով... և այլ միւս ևս փոքրագոյն գետի ներքոյ վանիցն, զոր Ուսկանջ անուանեցին»:¹

«Սահման ջրադարձովք լեռնէ ի լեռոն», հարկաւոր է հասկանալ, որք Տանձուտա ձորը, մինչև այժմյան Թարասաշայ կոչված գետը, տալով այս տերիտորիան որպէս սեփականություն վանքին:

Հիմնում են երեք գյուղ Ուսկանջ, (որի աղերակները գտնվում են վանքի արևելյան կողմում):² Տղրկածով, վանքի հարավում, որը մինչև հիմա կա և թուրքարնակ է, և Աշան, որի տեղն անհայտ է:

Այս գյուղերում հավանաբար բնակություն են հաստատում Հին Գեաթիկի շրջակայքում ապրող այն գյուղացիները, որոնց երկրաշարժից հետո Գոշը թույլ չէր տվել ցրվելու: Այս գյուղերը, ինչպիսի կտեսնենք, հարկ էին վճարում Զաքարյաններին:

«Բով մի յԱրասաձոր» Սմրտեանը սա համարում է Դարաչիչակի մոտի հնում եղած պղնձահանքերը (Մխութան):³

Նույն այս վայրի մասին Իսահանյանը գրում է. «Բով մի յԱրասաձոր ի սահմանս Բջնոյ որ է՝ ի Նիգ գաւառ Արարատում»:⁴ Այսինքն նույն Դարաչիչակը:

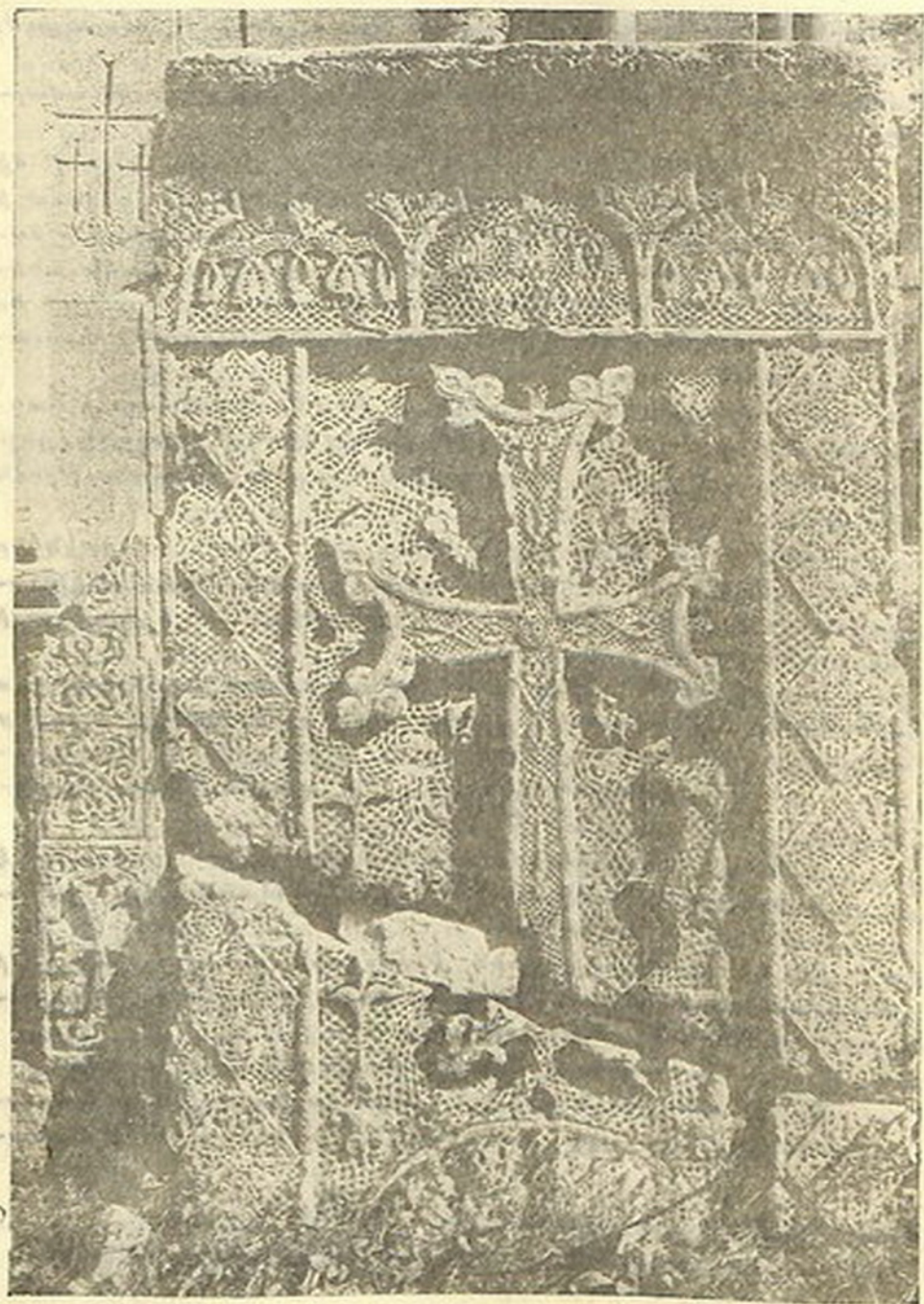
Այս բովի օգտագործումը վաղուց ի վեր դադարած է: Վանքի ստացած նվերների չափն ու տեսակները պարզապես ամենալավ աղբյուրը արձանագրություններն են: Արձանա-

¹ Գանձակեցի, էջ 204:

² Բարխուդարեանց — «Արցախ», Բնակարհիկ բառարան:

³ Մխութեանց, «Գեղարքունիք»:

⁴ Իսահանյան — «Հնախօսութիւն Հայաստանեայց», հ. 2, էջ 182:

Նկ. 5. 13-րդ դարի Խաչքար

զրույթյունները բաժանվում են երկու խմբի, մի խումբը, որտեղ մեկ առ մեկ նշում են տված նվերները և փոխարենը պահանջվող համապատասխան հատուցում (պատարագ, ժամ) նվիրատուի և նրա մոտիկների հոգու փրկության համար։ Մյուս ախպի արձանագրությունները, որոնք ավելի մեծ թիվ են կազմում, չեն նշում կոնկրետ ինչ նվերներ են տվել, այլ ուղղակի հիշում է հատուցվելիք պատարագի քանակը։ Պատարագների քանակի համեմատությամբ որոշել ստացված նվերների չափը, շատ համարձակ և կամայական կարող է լինել, քանի որ հատկացվող պատարագն ամենայն հավանականությամբ ավելի անհատական մոտեցում ուներ, քան թե սակագին։ Միայն այս ախպի արձանագրությունների մեծ թվի հիման վրա պետք է ասել, որ նվերները մեծ չափերի էին հասնում։

Վերջիններ մի քանի արձանագրություններ, որոնք նշում են նվերների անասնները։

Ես Հարր միսրան Սուրը Աստուածածին էստեղ Մաւգատափն ի ջաղաղէն ի վերի վանքս և ստացա Բ աւր զկեկեղեցիքս պատարագ...»
Թւականին հայոց ՈԿԵ (551—1218) ևս Գոհար .
խաթունս ընդ առաջին միսրանութեան
Եստեղ զիմ աչղին և շինական մի աղատ որ
Թսապոմս ի սուրբ Աստուածանին և
պարտին յիջման սուրբ հոգւոյն Բ խորան
պատարագել։» (արձ. № 5)։

Կան արձանագրություններ էլ, որոնք նշում են, թե ինչ տեսակ նվեր է տալիս, բայց որոշ կերպով չեն զրույթ իրի անունը և տեղը, օրինակ՝

«Կեկեղեցւոյս առաք հաստատ հայրենիք յաղգէ...»

Արձանագրությունների մի այլ տեսակի մեջ հիշվում է, թե այս կամ այն անձինք միսրանեցին սուրբ ուխտին, առանց թե նրանց տված նվերները և ստացան պատարագ։ Միսրանցին, իհարկե, հասկացվում է որևէ նվեր տալու մտքով։

Կան արձանագրություններ էլ, որոնք միայն պատարագի օրն ու չափն են նշում, օրինակ՝

Ի տաւնին Սուրբոյն Սարգսի Ա.
 պատարագ Մխիթարա և Մայրախաթունին է
 անխափան
 կատարիչքն աւրնին յԱստուծոյ (Արձ. Ն 6):

Նկ. 6. Վարդան Գոգոսի խաչքարը

Արձանագրությունների այս-
 խումբը ամենամեծ թիվն է
 կազմում:

Այսպիսով վանքը դառնում
 է մեծ կարվածատեղ. կաղմա-
 կերպվում է վանական տնտե-
 սություն:

Ինչպես հայտնի է, անկախ
 տիրակալ իշխանությունից
 միջնադարում եկեղեցին,
 աղատված էր հարկատվու-
 թյունից: Այս արտոնու-
 թյունը քիչ բացառությամբ
 պահպանվում էր նույնիսկ
 նվաճողների կողմից: Սա-
 կայն հարկից աղատ չէր
 վանքի շուրջը բնակվող բնակ-
 չությունը: Նրանք հարկ էին
 վճարում կամ էրենց հոգևոր
 տիրոջը կամ աշխարհիկ իշ-
 խանին:

Այսպես, օրինակ, Նոր Գե-
 տիկի վանքի շուրջը բնակվող
 գյուղացիները, որոնք բնակ-
 վում էին վերոհիշյալ Տգրկա-
 ծով, Ուտեխանջ և Աշավա Զա-
 քարյանների հիմնած գյու-
 ռերում, հարկ էին վճարում
 Զաքարյաններին:

Այդ մասին մենք իմանում ենք 1260 թվականի մի արձա-
 նագրությունից, որի համաձայն Հովհաննես Արմանեցին աղա-
 տագրում է Գետիկա ժողովրդին Գոնցա խաթունին (Իվանեի
 որդի Ավագի կինը) վճարվելիք հարկից:

*«Աստուծոյ ևս տեր Յովանէս
Արմանեցի ազատ գրեցի զԳեորգի
ժողովուրդս ի հարկէ որ տաին յաթոն
յիշխանութեան Գոնցա խաթունին ի խնդրս
Կիրակոս վարդապետին...» (արձ. № 7)*

13-րդ դարի երկրորդ կեսին, երբ թուլանում է Զաքարյան-ների իշխանությունը, նոր Գեորգի վանքում է ժամանակի նշանավոր վանական պարոն Ումեկին, 40.000 կարմիր դուկատով:

Այս մասին մենք իմանում ենք Աստվածածին եկեղեցու բնի մի մեծ արձանագրությունից: Այս արձանագրությունը գրված է հղել կարմիր ներկով, բավական մեծ և գեղեցիկ տառերով, ցավոք սրտի բավական ընդարձակ արձանագրությունից պահպանվել են միայն մի քանի տառեր:

Արձանագրությունը մեջ եմ բերում 19-րդ դարում կատարված արտագրություններից¹:

«Յուսով ողորմութեամբ Աստուծոյ ևս ճարս որդի պարոն² Ումեկին թոն ճարին աշխարհաւ Մանձկերտացի, աշխարհակալութեան Ղարա Նուին և թագաւորութեանս Վրաց Դեմետրի Բագրատունւոյ, իմ հայրն Ումեկ գենալ էր զԳեորգի, ի թի կարմիր դուկատի,³ ևս ճարս գնեցի զՅովս իւր ամէն սահմանօրն ի զսոն ժամանակի, որ հայրենիքն ար-

¹ Հրատարակված է Զալալեանց հ. Ա. էջ 138. Մանիսարունեանց, հ. Բ, էջ 367, Սմբատեանց, էջ 174, Բաբաուդաբեանց—«Արցախ», էջ 350, Կ. Կոստանեանց—«Վրաստանի տարեգիր»:

² Հովսեփյան—«Նյութեր և ուսումնասիրություններ», պրակ Բ., էջ 31, Գ. Հատրյունյան, Ազգ. հանդես, № 10-րդ, էջ 28:

³ Համաձայն արձանագրության պահպանված տողի ոչ թե «պարոն», այլ «պարոն»: Գառնոն նշանակում է հիշատակի, հիշանվոր վանքի, եկեղեցու և իր ստորագրյալ իշխանի համար՝ գերագույն իշխանության. շատ տարածված է 13-րդ դարի վրանական արձանագրություններում:

³ Ուշագրության արժանի է «40000» թիվը. Հավանաբար սա մի խորհրդավոր թիվ է, շատ զորամասկան միջնադարում: Այսպես օրինակ՝ Սահ-մադյի 1261 թ. արձանագրության համաձայն Մրենի ամրոցի կառուցումը արժեքել է 40000 դուկատ: Այս մասին մանրամասն տես Н. Марр—«Новые материалы по армянской эпиграфике», 1. Зап. Вос. Отд. Русск. Арх. Общ. т. VIII, в. I—II ст. 84.

ժան էր և ոսկին թափող, ի իշխան կարմիր դուկա տուր Գեա-
կայ Աստուածածնին իմ հողոյ տանս յիշատակ, անջնջնի
իմ ծնողացն Ուսնկին և Թագուհոյն, ինչ և իմ որդեացն
Արդութին և և իւր եղբայրն Առաջնորդութեամբ Ղասապ
վարդապետի և միաբանքս սահմանեցին զաւագ հինգ շաբաթ
աւրն և Զատկին աւրն զամէն եկեղեցիքս պատարագ որչափ
մեք կենդանի եմք մեր ծնողացն լինի և ետ յկից մերոց
յաշխարհէն մեղ լինի. արդ ռվ զայս զիւղս հանել ջանայ
յայս եկեղեցւոյս, կամ զիմ հիշատակն խափանէ, ով ոք և
իցէ որ լինիցի ի ծնողոցն Ազամայ եղիցի նորովաւ
ՉԼԲ (732—1283):

Այս առևտուրը տեղի է ունեցել 1260—1266 թվականներին
պարոն Ուսնկի և Գոնցա խաթունի միջև: 1266 թ. Ուսնկի
մահւան թիւն է: Առևտուրը չէր կարող տեղի լինել 1260 թվից
առաջ, քանի որ համաձայն № 7 արձանագրութեան զիւս
1260 թ. Գեաղա ժողովուրդը հարկ էր վճարում Գոնցա խաթու-
նին: Այսպիսով սխալ է Գ. և Հովսեփյանի այն կարծիքը, որ իբր
թե Ն. Գեաղի վաճառումը տեղի է ունեցել Ավագի և Ուսնկի
միջև 1242—1250 թվականներին (1250 թ. Ավագի մահւան
տարին է): Հավանաբար արժանապատիվ հեղինակին ծանոթ չէ
եղել մեր № 7 արձանագրութեանը:

Պարոն Ուսնկն¹ 13-րդ դարի մեծանուն առևտրականնե-
րից էր. ինքը Մանազկերտցի էր, ապրում էր Կարինում:² 1242 թ.
մոնղոլ զորավար Բաչու Նուխի կողմից Կարինի զրավման ժա-
մանակ Ուսնկը քաղաքի մյուս բնակիչների և իր հինգ եղբայր-
ների ու բարեկամների հետ տեղափոխվում է Թիֆլիս: Հաստատ-
վելով Թիֆլիսում նա շարունակում է իր առևտուրը, որը հա-
կապես աշխուժ էր մոնղոլների հետ Նա շուտով ձեռք է բերում
մեծ անուն և հսկակ ոչ միայն իր հայրենիքում, այլ և մոնղոլ-
ների արքունիքում:

Այդ մասին Գանձակեցին գրում է.

«703 (= 1254—Մանգու Ղանի աշխարհագրի ժամանակ)
Բայց մեծարեցաւ ի նոցանէ այր մի մեծատուն վաճառական,

¹ Սբա մասին մանրամասն տես Գաբրիել վ. Հովսեփյան—«Վախտանգ որդի
Ուսնկա և նրա տոհմը», Նյութեր և ուսումնասիրութեան հայ մշակույթի և
արվեստի պատմութեան», դրակ Ա:

² Վարդան Բարձրբերդցի—«Պատմութիւն տիեզերական», էջ 103,
Կ. Գանձակեցի, էջ 182:

Ումնկ անուն, զոր ինքեանք Ասիլ կոչէին, այր բարեգործ...
 և հայր անուանեալ թագաւորին վրաց Դաւիթի և մեծա-
 րեալ ի Դանէն գրով և յամենայն աւագանոյն: Սա առատ
 տուր ետ Արղունին, և որ ընդ նմա և մեծարեցաւ յոյժ ի
 նոցունց»¹

1251 թվին Ումնկն Թիֆլիսում կառուցում է մի եկեղեցի
 Կաթողիկե անունով, որը հետագայում հայտնի էր Ս. Գեորգի
 եկեղեցի, կամ «Մայդանի, բերդի մեծ եկեղեցի» անունով²

Ումնկն մահացել է 1266 թվին և հաղանարար թագաված է
 Թիֆլիսում իր կառուցած եկեղեցում:

Ումնկի անունը հիշվում է նաև Գեղարդի և Օհաննավանքի
 նվիրատվական մի քանի արձանագրություններում:

Ումնկն ուներ երեք որդի. առաջին կնոջից—Թագուհուց
 Գարմիաղին և ձարւ Երկրորդ կնոջից՝ Մամախաթունից (Յաչե-
 նից, Հասան-Ջալալի դուստր) Վախտանգ:

1291 թ. № 17 արձանագրությունը հիշատակում է Գարմադնի
 ժառանգներին՝ Արղուսին և Թաղադին:

1301 թ. № 4 արձանագրությունը ձարւի որդի թագադառնը
 Նոր Գեորգի անվանում է «Գանձադին հայրենի եկեղեցի»:

Ումնկի երկրորդ որդին՝ Վախտանգը մահացել է 1344 թ.
 հայտնի է որպես Հովհաննես Երդնկացու մեկենաս, որի խնդրա-
 նոք վերջինս գրել է «Յաղագս երկնային շարժման» աշխատու-
 թյունը:

Նոր Գեորգիի վանքի վաճառքը Ջաքարյանների կողմից և
 նրա գնումը ժամանակի նշանավոր առևտրականների կողմից, շատ
 ընտրոշ երևույթ է իր ժամանակի համար, երբ կամա թե ակամա,
 աստիճանաբար թուլանում են նախկին ազնվատոհմ իշխանական
 տները, սկսում են վաճառել իրենց հողերը և հեռանալով քաղա-
 քական և պատմական ասպարեզից իրենց տեղը զիջում են նոր
 զարգացող զրամատեր իշխաններին:

¹ Գանձակեցի, 350.

² Н. Орбели.— «Фрагмент крестного камня с арабской надписью
 в Тифлисе» Христианский Восток, VI, 2, 1918 стр. 197—202. Л. Меликсет-
 Бекоев.— «О межауусобине в Тифлисе 1197 г. по поводу кривой пасхи»
 ИзКИАИ т. III, 1925, стр. 59.

³ Գեա. Մատենադարան 2 հտ. № 2144, էջ 48բ.

«Ի թվ 2 ժե (1266) Սուլտան Մարա Ֆեղխատուն աւերել զաշխարհն
 Կիլիկեաց... ի նոյն ամին փոխեցաւ ի Բրիտան աւերել կաթողիկոս հայոց
 տէր Կոստանդին և պարսն Ումնկն ի Տփլիս»:

Սրանով ավարտւում են մեր ունեցած տեղեկությունները Նոր Գետիկի կյանքի պատմութեան նկատմամբ:

Այսպիսով մենք հնարավորութիւն ունեցանք ուսումնասիրել Նոր Գետիկի պատմութիւնը ողջ 13-րդ դարի ընթացքում, սկսած նրա հիմնադրումից մինչև նրա վերջին թվական ունեցող արձանագրութիւնը:

14-րդ դարում արդեն թուլանում է Նոր Գետիկի հեղինակութիւնը: Նախկին այդ մեծանուն վանքը վեր է ածվում ժամանակի ընթացքում ավերակների:

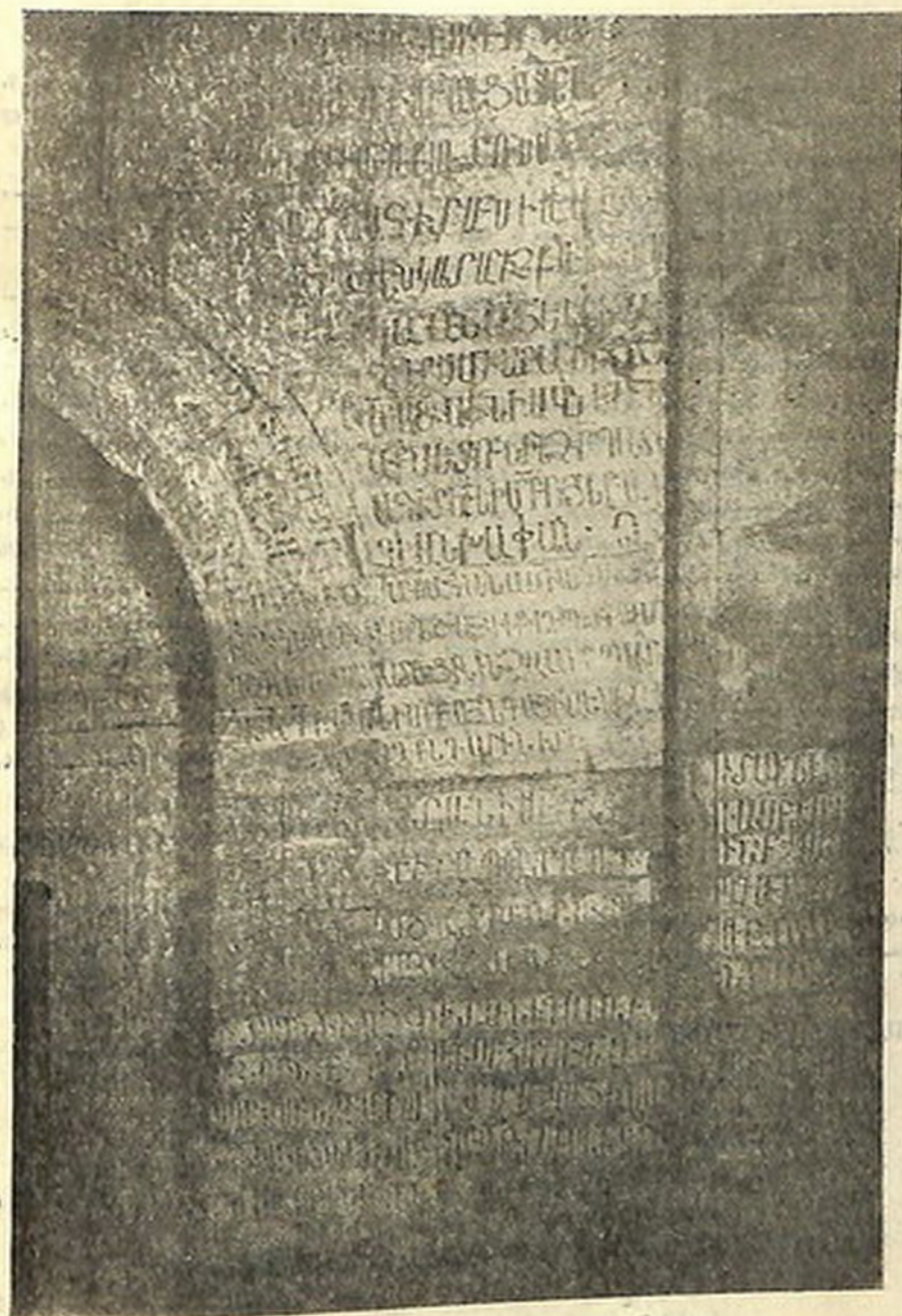
Գոյութիւն ունեն կս երկու արձանագրութիւններ 17-րդ դարի երկու տապանաքարերի վրա (21, 22), որոնք սակայն մեզ ոչինչ չեն ասում: Սրանք հավանաբար վանքում եղած վերահսկիչի կամ մենավոր վանականների դամբարաններ են:

Իբրև եղբակացութիւն, մենք կարող ենք ասել, որ Նոր Գետիկի վանքը պատմական տապարեղ եկաւ ժամանակի հասարակական և քաղաքական անհրաժեշտութիւնից, ժամանակի ականավոր գիտնական և հասարակական գործիչ Մխիթար Գոշի ջանքերով, որը և 20 տարուց ավել վարելով նրա մտավոր կյանքը կարողացաւ դարձնել նրան, ինչպես ժամանակակիցներն են անվանում, «հռչակավոր», «հռչակագոյն» վանքերից մեկը:

Նա ունի իր ուրույն տեղը հայ միջնադարյան վանք-դպրոցների շարքում, որպես ժամանակի առաջավոր գաղափարների ու ձգտումների պաշտպանի և տարածողի, ընդդէմ պահպանողական հետադիմական վանքերի և հոգևորականութեան: (Հաղբատ, Սանահին):

13-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսվում է վանքի անկումը: Նրա աշակերտները հեռանում են վանքից, ոմանք հիմնում են իրենց համար նոր վանքեր, մյուսները հաստատվում ուրիշ վանքերում, իրենց հետ տանելով իրենց վանքի և ուսուցչի լավագոյն տրադիցիաները:

14-րդ դարում նա դադարում է որպես դպրոց գոյութիւն ունենալուց և ժամանակի ընթացքում վեր է ածվում ավերակների:

Նկ. 7. Աստվածածնա եկեղեցու հյուսիսային արևանադրած պատը

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ

Այս հավելվածում տեղավորված են Նոր Գետիկի վանքի այն արձանագրությունները (22), որոնք այս կամ այն կերպ նյութ են ծառայել վանքի պատմության պարզաբանման համար:

Նոր Գետիկի բոլոր արձանագրությունները թվով 94 հատ են: Նրանք հետաքրքրություն են ներկայացնում թե պատմական և թե էպիգրաֆիկ տեսակետից:

Արձանագրություններն իրենց գրելու տեխնիկայով բաժանվում են չորս խմբի՝ 1. Արձանագրություններ, որոնք գրված են միայն ներկով (№ 2, 2): 2. Արձանագրություններ, որոնք գծագրված են ներկով և ապա փորագրված (№ 1, 6, 8 և այլն): Այս տիպի արձանագրությունները ամենամեծ թիվն են կազմում: Նրանցից մի քանիսը շատ լավ են պահպանել իրենց գծագրման առանձնահատկությունները, շատ պարզ նկատելի է նախնական ներկով գծագրված տրաֆարետային տարրերի հետքերը, երբեմն հանդիպում են տարրեր, որոնք այլ և այլ պատճառներով մնացել են միայն ներկով գրված: Այս հանգամանքը առիթ է տալիս Հ. Ա. Օրբելուն արտահայտելու այն կարծիքը, որ հայկական միջնադարյան արձանագրությունները գրվում էին նախօրոք պատրաստված տրաֆարետի միջոցով: Սա հաստատվում է նաև տառերի ձևերի և չափերի մանրադնին հետազոտության միջոցով:

3. Արձանագրություններ, որոնք գրվելուց, փորագրելուց հետո նորից ներկվում էին (3, 5, 9):

4. Հանդիպում էին նաև արձանագրություններ, որոնք փորագրված են նախկինում ներկով գրված այլ արձանագրության վրա (6):

ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ՕԴՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ
ՆՇԱՆՆԵՐԸ

1. / / — Փակագծով վերականգնված են կոտրված գրերը:
2. () — Փակագծով լրացված են բնագրում բաց թողնված գրերը:
3. [] — Փակագծով ցույց են տրված ավելորդ գրերը:
4. — Գծիկով ցույց են տրված անվերձանելի գրերն իրենց քանակով:

5. Կեանքով ցույց է տրված անվերժանելի տողերը
առանց զրեբի քանակը նկատի առնելու:

1. Աստվածածին տաճարի

Արևելյան որմի հյուսիսային խորանի հակառիկ:¹

1. Ի ՈՒ (640 - 1194) ղինի Գ. ամաց առնլո
զՅրուսաղէմ Սալահանդին
2. սկսեալ եկեղեցիս սուրբ Ի Նորո Գեորգի եւ
կատարի
3. յամս Ե Ի խանդար զատիլին. յունաց ձեռամբ
4. վարդապետին Միսիթարա Ի հայրութեան
Վարդանա ձեռնաւութեամբ բարեալ-
5. աշտ իշխանի Վախտանդա և նորին զուգակցի
Արզու Խ-
6. աթուռի եւ նորին եղբարցն Սմպատա Վասակա
Խոյ-
7. դնա Գրիգոր[ոգր]իս և(ւ)նոցին զաւակացն
լիցի նոցա պա-
8. տարադ յեկեղեցիս Ի տաւնի Աստուածածնին
Գ. Գ. աւու-

¹ Հրատարակված է՝ Ս. Ջալալեանց, հ. Ա., էջ 140:

Կարգում է՝

1 տող «առն Լուգիմ Սալահանդին»:

2—տող «Լիցի պատարագ»:

3 «Գ. աւար»:

9—10 տողերը ամբողջովին բաց է թողնված և գոթարկնը
զրված է «նոցին պապին»:

Սմբատեանց—«Գեղարքունի» էջ 173:

7 տող Գրիգոր Գրիս

Շանխարունեանց—«Ստորագրութիւն», հ. Բ. էջ 367:

6—7 տող «Թորոն Գրիգորայ»:

Բախաւդաւեանց—«Արցախ» էջ 350:

Кучук-Ноджесов—«Древности Восточные», т. IV, ст. 15.

1. Աստուածան—«Վիճական տարեգիր», էջ 38:

Սպանդարյան—«Մշակ» 1911 № 16, 17, 18:

Գ. Հովսեփյան—«Նյութեր և ուսումնասիրութիւններ», պրակ Ա.

9. քան բայց դ Ա. Հասանա հաւր Վախտանդա
 և. դ Ա. մաւ.

10. ք հոգին Մամին և Բ հաւր Արգու. Խաթունի

11. Քրդին բարեպաշտին անխափան Զ աէր

12. Գրիգորէս յիշեցէք ի Քրիստոս

2. Արեւոյան որմի խորանի զլիսին—միայն ցերեկված կարմիր
 ցերեկով

1. Այս խորանս Անտոնի արդեամբք է շինած և
 — ա — — —

2. Անտոնի սրտարազն Անտոնի և իւր — — անայն

3. /որ խափ/անէ գառի (ի Տեառնէ)¹

3. Բեմի հարավային մասում փորագրված և ցերեկված²

1. /կ/ամաւն Աստուծոյ ևս Գրիգոր Հեջուր ամիր-
 սպասաւար
 Աւագին որդի Սմալատա որդոյ մեծին Վախտանդա

2. /կ/ողմնապետաց աշխարհին Արցախս տուեալ
 Աթաբեկ Իվանէի սնոյց զիս և իւր տանն
 [աւել.] Ավագին

3. /ա/ռաջնորդ կացոյց զի ոչ ունեի գաւա
 և յուսով խնդրեցի գալս և կեկեցի ինձ
 շէրիմ հան-

4. գասեան Աւագն ինձ երես և միտարան(քս
 սա)հմանեցին
 գալս խորանս սրտարագեալ ինձ դ-

5. Քրիստոս հանապաղ ուլ կարդայք Աւագին
 յերկար կենդանու-

¹ Հրատարակված է՝ «Ազգագրական հանդես» 10, 26;

² Ս. Զալալեանց, հ. Ա. 135, «Ազգ. հանդես» 10, 21—չկա Աթաբեկի

4. Կոստանեանց—«Վիճակա՞ն Տարեգրէր»:

Թիւն խնդրեցէք եւ Գրիգորոյ մեղաց թող-
 6. ութիւն թե աւագ կամ առաջնորդ խափանէ: ւ.ՅԺԸ:
 հայրապետացն նշոված լ(իցի) եւ իմ մեղացն
 տիրէ:

4. Հարաւայինք որմի վրա. պատուհանից արեւելք—կարմիր
 ցերկով

1. Աստուծով եւ թագար/տ էնս?/ որդի ճարին

2. Թոն պարոն Ռամեկին միարանեցայ Սուրբ
 ուխտի-

3. ն Գեորգայ մեր դանձայդին հայրեն-

4. ի եկեղեցոյս եւ էտու ի հալալ արդեա-

5. նց իմոց ի յիմ Հահնի գեղն ի նախեղուռն

6. յիմ խաս աշգուռն .Ճ. կուժ զինի զընծի մեծ կ[ժ]

7. ով եւ յամեն ամի իս (ո) տով հոգեւոր հաւրն իմ

8. Դա/սատեա/ վարդապետին եւ միարանքս
 հաստատեցին

9. զՔրիստոսի յայտնութեան աւրն զՋրաւրհնէք

10. մեզ պատարագ (որ) քան լինի. որչափ եւ
 կենդանի

11. եմ իմ ծնողաց եւ իմ եղբարցն լինի եւ յետ
 էլից իմոց

12. յաշխարէս ինձ լինի պատարագն: Եւ ե-

13. թէ ոք յիմոց կամ աւտարաց խափանել ջանա-

14. չ զիմ յիշատ(ակ)ս ի Քրիստոսի ահեղ ատենին
 իմ (մ) եղաց

15. ն, պարտակն է եւ երկա Սուրբ ժողովոյն
 նշովել եղեցի

16. Թվ. 96 (750—1301)¹

¹ «Ազգագրական հանդես» էջ 24—25, 1 տողը փոխւած է... մեք որդիք ճարին, 6 տողը ԴԸՆԾԻ անհասկանալի բառի փոխարեն «Անձի» բառը հար-
 ցակաւորով:

Բաց է թողնւած 7 տ. և 8 տ. առաջին կեսը

10 տ. եւ կենդանի եմ բառի փոխարեն զըված է «տաւնի».

14 տ. չկա «զիմ»

5. Հարավային որմի տրեկյան անկյունում փորագրված
և ներկված

1. Թւա հայոց Ոկն (551--1216). և Գոհար
2. խաթունս ընդ առա-
3. ջին միաբանութեան
4. ետու զիմ այգին եւ շի-
5. նական մի ազատ որ ի
6. Թաղումս ի սուրբ Աստուածածի-
7. նս եւ պարտին յիջման Սուրբ
8. Հոգւոյն Բ խորան
9. պատարագել¹

6. Հարավային որմնաւան վրա

1. Ի տունի սրբոյն Սարգսի Ա. պ-
2. ատարագ Մխիթարա եւ Մայր-
3. ախաթունին է անխափան կա-
4. տարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ²

7. Հյուսիսային մուտքի նախադի վրա. սպիտակի վրա
կարմիր ներկով

1. Աստուծով ևս տէր Յովան-
2. էս Արմանեցի ազատ գրեցի
3. զԳեակա ժողովուրդս ի հարկէ որ տալն
յաթոռ-
4. ն յիշխանութեան Գոնցա խաթունին ի խնդրո
կիր-
5. ակոս վարդապետին ի հայրութեան Արքամի
վարդապետի
որ զայս խափան-

¹ Ազգադրական հանդես, 10, 28.

² Թողում թվականից հետո հեւ. 1216 թ. իրկչական»

4, 5, 6 Թողում էիշխանական իշխանութիւն Թուադում(?)»

³ Այս արձանագրութեան առիթից նկատվում է հնում գրված արձանագրութեան հետքերը:

6. է. յԱստուծոյ եւ յամէն Սրբոց նշովեալ եզիցի
եւ կատարողքն

7. աւրհնեալ միաբանքս տուաք նմա պատարագ
զմեծ եկեղեցիս

8. ի տաւնին Յովանու ի զատկին անխափան
զրեցաւ ՁԹ

(709—1260) Թւիս

9. վկաութեամբ Յովհաննիսի —.....

Վարդան վարդապետի¹

8. Սրա տակին

Ոկի

1. Ես էնոք իմ սրբովք

2. Միաբանեցա ի Սուրբ Աստուածած-

3. նիս ի հայրութեան Մխիթ-

4. աբա վարդապետայ եւ միաբանա(ց)

5. (կ)ամա(կ)ցութեամբ ստաց-

6. ա Բ պատարագ ի տու-

7. նին Սուրբ Խաչին²

9. Գավթի հյուսիսային կամարի վրա

1. Ես Մխիթար հիւան միայրան եւ աշխատող այս
եկեղեցոյ ի մ/ան/կութենէ մինչ ի ձերութիւն
շինեցի զտունս աղաթից.

2. /...../ իմով սրդիացելովս Յոհաննիսի եւ
ստացայ ինձ յիշատակ հոգեւոր Բ աւր պատա-
րագ կամակցութեամբ Սուրբ վարդապետն
առաջի Բրիտտոսի

3. /...../ էտացս եւ միայրան ուխտիս մի աւր
Մխի(թ)աբա եւ մի աւր Յովհաննիսի խաչ-

¹ «Ազգագրական Հանդես» 10, 27:

² տողը—«ԹՎ ՈԿ—(600) և 1211 թ. Փրկչական»:

³ Զավթեաց, հ. Ա. 443:

դուռին տաւնին: Ով դմեր յիշատակս
խափանէ՛ մեր մեղացս պարտ(ականէ)՝

10. Արեւելյան որմի վրա

1. Ի յաւուր դարտեան Հոգոյն ի մի սեղան
2. պատարագն հիւստնն է Մխիթարա եւ խափ-
3. անողքն դատ(ա)պարտին տալ ի տանջանս ն²

11. Սուրբ Գրիգորի եկեղեցի

Դրսից եկեղեցու դռան կամարի և որմնասյամի վրա

1. Յուսովն Ասատուծոյ Բ եղբարքս Մարտիրոս եւ
- Գրիգոր եւ ամուսին Թամար, Արեւ եւ Փերաւժ
- շինեցին զեկեղեցիս ի ամա վեր անկեցին
2. զայգիին
3. տէր Յով(հան) եւ միայր-
4. անքս Խառն նոցա պատ(արագ) զեկեղե-
5. ցի Սուրբ տաւնն սրբոյն Գրիգորի՛ զեւ խորան-
6. ս Մարտիրոսի, Գրիգորի, Փէրաւժին, Թամար-
7. ին, Նազխաթուհին եւ Մաթէոսին անխափան. Կ-
8. տաբիշքն աւրհնին յԱսատուծոյ ՈԶ (680-1231)³

12. Հարավային խորանի դռան գլխին

1. Ծառայն Ասատուծոյ Գերզ եւ ամուսին իւր Կատայ
2. եւ զաւակն նոցին շինեցին իւրեանց ընչիւր
3. զխորանս մի, աւր պատարագն նոցա է ի տաւնի
4. սրբոյն Գեորգայ Խափանողքն դատին ի

Տեառնէ՛

¹ «Ազգադրական հանդես» 10, 20:

² Նույն տեղում:

³ Ս. Զալալեանց, հ. Ա. 144, բաց է թողնված «Փերաւժ» շինեցա՞ց զեկեղեցին», հետո զգլխով է «միայրանց խոստացան և այլն»։ Բաղնազարեանց—«Արցախ» «Փերաւժի» փոխարեն «Եփրեմայ», «Վիժական տաբեղբը» 75, «Ազգադրական հանդես», 10, 31—32:

⁴ Բաղնազարեանց—«Արցախ», 251, Кучук. Иоаннесов—Древности Востока, т. V. Ազգ. հանդես, 10, 32:

13. Հարավային խորանի դրսի որմի վրա

1. Մեք եղբարքս Արուժայ Արու-
2. զամբ եւ Հայրադեզ զմեր հո-
3. դույ արդիւնքս յեկեղեցոյ շի-
4. նութիւնս տուաք յուսով եւ մի
5. աւր պատարագ ի տաւնի սրբոյն Սար-
6. զսի մեզ հաստատեցին. խափանողքն պատե...¹

14. Հյուսիսային խորանի զլիւն

1. Ի տաւնի սուրբ Խաչին: Աւ աւր պատար-
2. ազ Խաչատ(ուր) վարդապետին եւ եղբարց
լւրոց եւ
3. ծնողացն զի նոցա ընչիւք
4. շինեցաւ խորանս²

15. Սբ. Հռիփսիմյանց մատուռի—դռան վերնասյամի վրա

1. Սուրբ Հռիփսիմէ,
2. ի թւ. ՈԾԷ (657—1208) շինեցաք/
3. զեկեղեցիս Սերոբս եւ/
4. Ովասարս ի ձեռն/սուրբ վարդապետին/
5. Մխիթար/ա/ ի բարեխ/աւսութիւն/
6. մեզ եւ ծնողաց/մերոց եւ ե/
7. տաւն.Ս. աւր պատարագ/ի տաւնի Սրբո/
8. Սարգսի .եւթէ ոք խափանէ դատի յԱստուծո³

¹ Ս. Զալալեանց, հ. Ա. 144. «Ազգագրական հանդես», 10, 32. հր. «Մբու-
ժայ» (?) «Արուզմար» (?) 2 տող. Հայրապետ:

² Ս. Զալալեանց, հ. Ա. 144. Բաղրուղարեանց—Արցախ, 351—352. Кутук-
Нюаннесов—Древн. Вост., т. IV.

³ Ազգագրական հանդես, 10, 33.

16. Սբ. Գեորգի մատուռի բնմի վրա

1. ԶԴ (704—1255)
2. Տէր Աստուած ողորմեա խաչատուր վարդապետ-
3. ին եւ Բարսղին՝ շինողաց եկեղեց/ւոյս
4. եւ ամենայն աշխատողացն ի սմա: ամէն¹

17. Զանգակատան 2-րդ հարկի արևելյան որմի վրա

1. Կամաւ ամենակալ-
2. ին Աստուծոյ ի թվ. հայոց, ՁԽ (740—1291)
պարոնութեան Իգդիշ խա-
3. թունին եւ եղբարց իւրոց Արդութին եւ Թադադա-
[մուրին] (?) որդոց Բա-
4. ըմադինին որդո մեծին Ումնին եւ այլ որդո
Սութուխին մեք: Բ մեղր-
5. արքս Դասապետ վարդապետ եւ Կարապետ եղաք
հիմն ի վերա եղեալ հիմանս եւ շինեց-
6. աք զանկապատուն եւ եկեղեցի յանուն սուրբ հրեշ-
տակապետացն Գաբրիէլի եւ Միքա-
7. էլի: Սակաւ ընչիւք մերովք եւ քեռոյն մերո
Իգնատոսի արդե /ամք/ բաղմաւք վերադրել
8. պարոնացն դրաք պարխալ շուրջ եկեղեցոյս եւ
այլ աշխատութիւնս ըստ մերում կարի
9. եւ Սարգիս վարդապետ հայր վանիցս եւ միա-
բանքս հաստատեցին զատկին եւ ճրագալուցին
պատարագ որ յեկեղեցիս Դ-
10. ասապետ վարդապետին եւ Կարապետին սահմանե-
ցին: Արդ աղաչեմ զամենայն ժառանգաւորսդ յի-

¹ Ս. Զալպեանց. հ. Ա. 145. Բաթումի դարձանգ—«Արցախ» 354, Կյւրյակ-
Иоаннесов—Древн. Вост., т. IV. Կ. Կոստանեանց—«Վիմական տարեկիր»,
94, «Ազգազգրական հանդ.» 10, 6.

11. շման արժանի արնէք զամենայն աշխատեալսն
ի սմա առաւել Զաքիտոն եւ զԳրիգորն¹

18. Երկրորդ Ս. Գրիգորի եկեղեցու հարավային որմի վրա

1. Ի թւին ՈԶԶ (686-1237) եւ Գրիգոր որդի
Սմբատայ

Արեւելյան անկ. տուն զաւառ....

խորան եկեղեցի ոյս ինչ պատար....

Արեւմտ. անկ. հնին յաստուծոյ կս²....

19. Գավթի արեւմտյան սյուները միացնող կամարի վրա

1. Ի տաւնի Փիլիպոսի

2. Առաքելոյն

3. Ապատարադ

4. սարկաւազին

5. Սարգսի է անխ-

6. ախան: զՅոհան-

7. էս զՎանականն յ-

8. ազաւթս յիշեցէք³

1 Եւսեփարեանց, հ. Գ. 368 բաց է թողնված 2 տողի վերջին մասը և 3 ու 4 տողերը, 5, 6 տողերը կարդում է լեզուը հիշն ի վերա եղուը զանգա-
կատուն և եկեղեցին:

Ամբաստանց—«Գեղարքունիք», 174. 175: Բաց է թողնվում 2 տողի երկ-
րորդ կեսը, 3-րդ տողը և 4-րդ տողի առաջին կեսը, սկսում է լեզուը 3 եղ-
բարքս... 5—6-րդ տ. ա. կարդում է լեզուը հիշն ի վերայ եկեղեցւոյս ի վերայ
նորա զանգակատուն» բաց է թողնվում 7-րդ տողի սկիզբը: 8-րդ—«չուրջը»
կարդում է «տարբ», բաց է թողնված 9 տողի վերը և 10-ի սկիզբը:

«Ազգ. Հանդես» 2-րդ տողի վերջում «Իզգիւիւն» խոխարեն կարդում է «խո-
րիչ», 3-րդ տ. ներքում կարդում է «ամուսին» 4 տ. «խաթունին», 5 տողում
չի կարդում «դա», 9 տ. «դատելի», խոխարեն «տարբին», 11 տ. «Զաքիտոն»
կարդում է «Զաքոսն»:

Կ. Կոստանեանց—«Վիճական տարեգիր» 133, Բաղիւնդաբեանց—«Ար-
ցախ», 153—154, Կապուկ-Պոստոնց—«Древн. Вост. т. IV.

Գաւթիին Հովսեփյան—«Նյութեր և ուսումնասիրութիւններ», պրակ Ա.,
էջ 10, ոչ լրիվ տեքստը արտադրված «Ազգ. Հանդես»-ից:

² Համարաբար այս եկեղեցին կառուցող Հնչուր Գրիգորի արձանագրու-
թիւնն է:

³ Աղագարական Հանդես, 10. 20:

20. Գավրի հարավային սյունները միացնող կամարի վրա

1. Կամաւն Աստուծոյ
2. Կիրակոս վար-
3. Կապեաս տո-
4. Էի ի մեր եկե-
5. Գեղիս Բ. Գիրք Է
6. Պ. Գահեկան Պ.
7. Շուրջատ եւ
8. Գրի Գղասերս
9. Եւ միաբանքս
10. տուն մեզ Բ. աւր
11. պատարագ ի տա-
12. նի Թագէտսի ա-
13. ռաքելոյն
14. անխափան. Գե-
15. Գիա եւ ԳՅով.
16. Սարգիս յիշ/եցէք/¹

Ար. Գրիգորի մատուտի մուտքի մուտի
դամբարանների վրա

21. 1. Այս է
2. հանդիսա Մկր-

3. աիչ պար-

4. ոն տէր

5. ին. Թուին Ռ

6. ՃԻԴ (1675)

22. 1. Այս է

2. տապան

3. Սարկ-

4. աւար

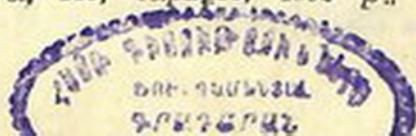
5. քահանայի

6. Թւ

7. ՌՃԽԵ (1696)

Գրանի
Արտոյանեանի
Գրանիք — Մարտիրոս

¹ Զալալեանց, հ. Ա, 143, «Արար», 1892 թ., «Ազգ. հանդես», 10, 20,

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0573312

ԳԻՆԸ 4 Ռ.

2-80

ЦЕНА

ԵԼԿ
1061

Հանրապետական
գրադարան
Երևան